

SZEXUÁLIS VISELKEDÉSI NORMÁK

Mit értünk szexuális viselkedési normákon — A nemi különbség — Nemi különbség és fejlődés — Nemi megkülönböztetés. A család intézménye. Házasság és viselkedési normák — A szabályozás nem természeti eredetű, hanem hagyományon alapul — Önző és önzetlen elemek — A házasság legelső meghatározása. Tabuk és konvencionalizálás — Nem a házasság, hanem a család az intézmény — Endogámia és exogámia — Többnejűség és többférjűség — A viselkedési normák összefüggése a többnejűséggel vagy többférjűséggel — Anyaági család és apaági család — Áttérés az anyaági családról az apaági családra — A rablás és a vásárlás formasággá válik — Női becsület és erény. Féltékenység — Szüzesség — Az erkölcsösség követelménye a férfiak számára — Szerelmi házasság. Házastársi ragaszkodás. „Feleség” — Heroikus házastársi odaadás — Hindu modellek és eszmények — A szlávok szexuális viselkedési normái — Az oroszok szexuális viselkedési normái — Kaukázusi és szaharai törzsek — Középkori szexuális viselkedési normák — A „jó feleség” követelménye. Páros házasság — „Egy test” — Páros házasság — A házasság a modern kor viselkedési normáiban — A páros házasság alaki meghatározása — A páros házasság etikája — A páros házasság monopolisztikus jellegű — A házasság jövője — A szexuális életközösség normális típusa — Válás — A rabbik tanítása a válásról — Páros házasság és válás — Válás a középkorban — Az esketés megtagadása — Gyermekeházasság — Gyermekeházasság Hindusztánban — Gyermekeházasság Európában —

Zárdába vonulás — Újraházasodás. Özvegyek — Özvegyek maglyahalála — A reform nehézségei — Özvegyek és újraházasodás a keresztény egyházban — Újraházasodás és a túlvilágba vetett hit — Faházasság — A japán nők.

357. *Mit értünk szexuális viselkedési normákon.* A viselkedési normák egyik legterebélyesebb és legfontosabb ágát alkotják a szexuális viselkedési normák. Felölelik a férfi és a nő viszonyát házasság előtt és alatt, valamint a házások és nőtlenség (hajadonok) jogait és kötelességeit a társadalom többi részével szemben. A viselkedési normák szabják meg, mit jelentsen a házasság, ki léphet házasságra, milyen módon történjék ez, hogyan lehetséges a válás, előírják a családi kapcsolatokban tanúsított megfelelő magatartás valamennyi részletét. Mindezekben a viszonylatokban nyilvánvalóan a szokás uralkodik és szabja meg a teendőket. Az írott jogszabályok és állandó jellegű intézmények kialakításakor ezek mindenkor átveszik, elrendelik és szabályozzák amit a viselkedési normák már jóval korábban meghonosítottak a társadalmi rendben. Az igazságszolgáltatásban is, kiváltképpen az esküdszékek esetében, a családi viszonyokat a viselkedési normák szabályozzák. A bírók által hozott ítéletek tételes és tömör formában fogalmazzák meg az ezen kapcsolatok helyességére és jogosságára vonatkozó általánosan elfogadott nézeteket. Olyasféle kifejezéseink mint „endogámia”, „anyaági család”, „többférjűség” stb. csupán azoknak a népszokásoknak leíró meghatározásai, amelyek a különböző csoportokban már kialakultak és osztályozhatók.

358. *A nemi különbség.* A nemi differenciálódás gazdaságossága és előnye legfőképpen fizikai természetű. „A struktúra komplex jellegének fokozódásával a női nemző rendszer egyre komplexebbé válik. Mindez igen nagy energia ráfordítással jár, s világosan kirajzolódik, miként húz hasznot egy petét termelő organizmus azáltal, hogy megkímélődik

egy másik organizmus felkutatásával és megtermékenyítésével járó további erőfeszítéstől. Másrészt az is világos, hogy az az organizmus, amelynek legfőbb reprodukciós jellemzője egyszerűen csak az ondószálak termelése, alkalmasabb lenne a keresés és megtermékenyítés munkájára, ha nem gátolná ebben a nehézkes női nemző rendszer. Ebből adódik a nemek különválásának az előnye.”¹ Íme, ez az oka annak, miért függetlenek és egymást kiegészítőek a nemek, de annak is, miért nem állítható sohasem az, hogy „egyenlőek”. Erővel rendelkezni családon belül, az iparban, a közügyekben, a háborúban és a vallásban nem ugyanaz a dolog és nem is lehet azonos. Mindegyik nem erősebb az élet valamely területén, és szükségszerűen gyengébb egy másik területén. Az egyenlőség képtelen állítás. „A harc törvényének hatására a hím bátrabbá, erősebbé és harciasabbá vált a nőténynél. . . . Hasonlóképpen a küzdelem során a hím gyakran rendkívüli szépségre tesz szert, és a siker az ő szempontjából gyakran nagymértékben a nőtény választásától függ, hiszen feltételezhetően a legszebb társakat választják. Úgy tartják, legfőképpen a madarak világában érvényesül ez.”² Néhány kivételes esetben a nőtény keresi ki magának a hímet; például bizonyos madárfajtáknál történik ez így. Akadnak halfajták, ahol a hím vigyáz az ikrákra, és sok hím madár is segít a fészekrakásban, a tojások költésében, és a fiókák gondozásában.³ Amikor a nőtények versengenek a hímért, a nőtényben „megtalálható a poligám hím valamennyi másodlagos jellemzője; ő a szebb, a bátrabb, a harciasabb”. Ez arra utal, hogy a másodlagos jellemzők a nemi kiválasztódás következményei.⁴ A férfiakról azt tartják, hogy örökletesen poligámok, és ez a természetük „jelenleg kialakult ösztöneikben” gyökerezik. „A válogatás nélküli közösülés ösztöne sokkal erősebb a férfiakban, mint a nőkben, s nem vitás, hogy a férj sokkal gyakrabban jelent mindent a feleségnek, mint fordítva.”⁵

359. *Nemi különbség és fejlődés.* Az evolúciós elmélet napjainkban elterjedt értelmezése szerint úgy vélik, hogy „a valamely nemre jellemző örökölhető sajátos vonások esetében az a tendencia nyilvánul meg, hogy főképpen vagy kizárólagosan az azonos nemű utódok öröklik azokat.”⁶ A nők állítólag szellemileg alkalmazkodóbbak.⁷ Megnyilvánul ez abban, hogy tapintatosak, amit azzal a kívánságukkal magyaráznak, hogy alkalmazkodjanak az erősebb nemhez, amelynek izomerejével nem vehetik fel a versenyt. Ha egy asszony ellenállna férjének, ezzel fölingerelné, élete veszélyben forogna. A passzív és sorsukba beletörődő asszonyok viszont életben maradnak. „Ezzel megtaláltuk legalábbis egyik okát annak, miért passzívbak és beletörődőbbek a nők a férfiaknál.”⁸ Tapintatukat gyorsabb fölfogóképességüknek tulajdonítják, meg annak, hogy hiányzik belőlük az önzés. „A férfi sokkal inkább önmagával elfoglalt, mint a nő, s így gyakran kevésbé észleli, mi megy végbe körülötte.”⁹ A férfi idegrendszere stabilabb a nőinél. Ez a stabilitás a harciasság és bátorság következménye; a fejlett érzelmi élet ellentétes ezzel. „Abban a mértékben válik stabilabbá az idegrendszer, ahogyan az érzelmeken úrrá lesz az ember értelmileg, föltéve, hogy minden egyéb adottság egyenlő.”¹⁰ Az évszázados alávetettség nyilván kifejlesztette a nőkben a függőség érzetét. A beletörődés és szívósság a nők két jellegzetes tulajdonsága. „Ősidőktől fogva ebben a szellemben nevelték őket.”¹¹ A hímek az egész állatvilágban változékonyabbak a nőtényeknél. A férfi változékonyasága nagyobb skálájú a nőénél. Törpék és óriások, lángeszek és idióták gyakrabban fordulnak elő a férfiak, mint a nők között.¹² A nők kevésbé filozofikusak; nem gondolják végig a dolgokat összefüggéseikben, nem elemeznek, mint a férfiak. Miss Kingsley azt írja, találkozott „sok afrikai férfival, aki a fétisek gondolatkörében mozogva filozófus volt, de sohasem akadt ilyen nőre.”¹³

A fentiekben felsorolt, megfigyelésen alapuló tények tekintetében szinte közmegegyezés áll fenn. A jellemző tulajdon-

ságok minden bizonnyal a hagyomány és a nevelés révén öröklődnek. Sokkal kérdésesebb, vajon evolúciós jellegűek-e. Annak véli őket az evolúciós filozófia néhány általánosítása nyomán, jóllehet ezen általánosítások helyességét és alkalmazását e területre soha nem bizonyították.

360. Nemi megkülönböztetés. A család intézménye. Házasság és viselkedési normák. Valamennyi antropológiai tény közül az emberi faj két nemre oszlása a legfontosabb. A nemek annyira különböznek struktúrájukat és funkcióikat illetően, következésképpen érzelmi és jellembeli sajátosságaik tekintetében is, hogy érdekeik ellentétesek. Ugyanakkor azonban a szaporodás tekintetében kiegészítik egymást. Semmi sem található a szexuális kapcsolatban vagy a nemzésben, ami ezt követően tartós kapcsolatot hozna létre egy férfi és egy nő között. A gyermekgondozás és -nevelés az, ami első ízben követeli meg az ilyen tartós kapcsolatot. A tartós kapcsolat tehát nem „a természetükből következik”. Intézmény és konvenció van mögötte. Egy férfit és egy nőt, feltehetőleg akaratok ellenére, valamely magasabb érdek összehozott a létért folytatott küzdelem során. A gyermeket váró nőnek volt nagyobb szüksége a házasságra, de feltehetőleg ő húzódozott inkább attól. Szinte nem is találhatunk olyan csoportot, amelyben ne léteznék házasság, s amelyben a szexuális kapcsolat valóban a promiszkuitáson alapulna. Azt állítják, hogy a Kamerunban élő törpe bakók nem ismerik a család intézményét. Gátlás nélkül követik állati ösztöneiket.¹⁴ Ez azt jelenti, hogy a család intézményének eredete visszanyúl arra az időre, amikor még nem léteztek ma is tanulmányozható bármiféle csoportformációk, a promiszkuitás pedig csupán következtetés, mi előzhette meg a mai állapotot. A gyermekes nő valamiféle egyezsége lépett egy férfival — s ebből a szempontból érdektelen, vajon a gyermek apjáról van-e szó vagy sem —, s ennek alapján együtt folytatták a küzdelmet a létért. Az egyezségnek nyilván mindket-

tőjük számára előnyösnek kellett lennie. Megegyezés alapján született. A család intézménye utánzás révén jött létre és vált szokásossá. A házasság volt az a megegyezés-forma férfi és nő között, amely révén részeseseivé lettek a család intézményének. Az általunk ismert legprimitívebb életformában (ausztráliaiak és busmanok) a férfi bekóborolja a környéket, húsrá vadászik. Felesége vagy feleségei a tűz körül várják egy előre megbeszélt helyen, gondját viselik a gyermekeknek, és gyűjtik a növényi eledelt. Erre az egyesülésre tehát bátran illik az ellentétek együttműködése meghatározás. Megtalálható benne már a munkaszervezet csírája. A népszokások terméke, hiszen az a szokás, amely az idők folyamán kialakul, az egyéneket vagy párokat elválasztó érdekek kielégítése módzatainak, feltalálásnak és kísérletezésnek az eredménye. Ebből következik, hogy a házasság valamennyi formája mindenkor és mindenütt az adott viselkedési normák szerves része.

361. A szabályozás nem természeti eredetű, hanem hagyományon alapul. A szexuális szenvedély sokkal erősebben befolyásolja az emberek jó- és balsorsát, mint akár az éhség, a hiúság vagy a szellemektől való félelem. Sokkal szövevényesebben függ össze más érdekekkel, mint egyéb erős indítékok. A velejáró kéj és kín, jó és rossz elől nincs menekvés. Két ellentétes véglete van: a lemondás és a szabadosság. Egyikük sem nyújt megbékélést és kielégülést, egyikük sem véd meg az ellentétes impulzusok okozta ingerek ellen. Semmiféle alapja sincsen annak a nézetnek, hogy „a természet” olyan vággyal ruházta fel az embert, amelynek kielégítése megbékélést és kielégülést hozna, csupán az emberek törvényei és intézményei szabtak szenvedést okozó korlátokat.¹⁵ Az igazság az, hogy a szabadosság minden megszorítás nélkül ösztökéli a vágyat, de végül tehetetlen kínba fullad. A lemondás viszont más természetű kint szül. Valahol a kettő között helyezkedik el a mértéktartás, ami egyszerű megoldásnak tűnik ugyan, mégsem ismerjük általánosan alkalmazható

meghatározását. Bárhol is húzzuk meg a határt, mindkét oldalon újra megjelennek az ellentétes impulzusok (egyrészt az élvezetekbe merülés, másrészt a korlátozás), s nyomukban ott tátonganak a bűn meg a csőd vermei, és minduntalan megújul a helyes cselekvés meg kötelesség problémájával járó feszültség és önmardosás. A „természet” kérlelhetetlen tényei tehát megkövetelik a szabályozást, s ennek a szabályozásnak az értelemből és a józan mérlegelésből kell fakadnia. Arra vonatkozóan, hogy miből is álljon ez a szabályozás, mind-
eddig még sem a jog, sem az etika nem szolgáltat egyetlen olyan meghatározással sem, ami nem messzemenően a nagy számok törvényén alapult volna. A civilizáció minden fokán igen sokan akadnak, akik megsértik e szabályokat és túllépnek rajtuk.

362. Önző és önzetlen elemek. A probléma tehát a következő: a fajok fennmaradása megköveteli két, egymást kiegészítő nem együttműködését. A nemek viszonya ellentétes a létért vívott küzdelem szemszögéből, következésképpen önző érzelmeket és indítékokat kelt fel, holott az önmagában véve is roppant önző jellegű. Néha azt állítják, hogy a létért folytatott küzdelem önző, a szaporodás pedig önzetlen természetű; ez a felfogás azonban igen tökéletlen elemzésen alapul. Azt jelenti, hogy aki élelmet szerzett, egyedül elfogyaszthatja, míg a szaporodás a másokkal való együttműködést föltételezi. Ez még rendben is lenne; de a létért folytatott harc föltételezi és megköveteli az együttműködést a táplálék megszerzésében és a termékek megosztását minden esetben, kivéve a legritkább eseteket. A nemi szenvedély merőben önző jellegű, kivéve alig néhány esetet, amikor rendkívüli erkölcsi kifinomultsággal találkozunk, aminek a realitása nagyon is kérdéses. A szaporodás önzetlen eleme a viselkedési normák birodalmába tartozik, a gyermekkel való együttélésből, az irántuk érzett ragaszkodásból, a velük kapcsolatos áldozatokból és odaadásból fakad; mind-

ezeket a tapasztalat alakítja ki. A táplálékkeresés mint önző elem és a szaporodás mint önzetlen elem közötti különbségtételre nyilvánvalóan nem épülhet semmiféle etikai konstrukció. Ahhoz, hogy elnyerjük a jót és elkerüljük a rosszat, az értelem, a józan ész és valamennyi önzetlen erény igen nagyfokú kölcsönhatása szükséges. Az érdekek és érzelmek ilyen kölcsönhatása eredményeként, amely alól senki sem kivétel, tömegjelenségek jönnek létre az egyének és párok által véletlenül megtalált probléma-megoldások segítségével. A családi élettel kapcsolatos népszokások széles köre és ellentmondásossága is bizonyítja, milyen tehetetlen és ösztönös a probléma megoldásáért folytatott küzdelem. Saját társadalmunk is azt tanúsítja, milyen messze állunk még a probléma alapos megértésétől vagy éppenséggel annak kielégítő megoldásától. Ehhez hozzá kell fűznünk, hogy a különböző társadalmak vezető elemei saját érdekeiknek megfelelően formálták a népszokásokat; eképpen megzavarták és összezuszták a népszokások kialakításának folyamatát, s tönkretették az eredményt.

363. A házasság legelső meghatározása. Tabuk és konvencionalizálás. A házasság meghatározása nem egyéb, mint annak a megfogalmazása, amit a viselkedési normák valamely időben és helyen kötelezően előírtak egy férfi és egy nő viszonyára, akik együttműködnek a létért vívott harcban és a fajta reprodukálásában. A rendelkezések mindig konvencionalizálást jelentenek, ami megszabja azokat a feltételeket, módozatokat és körülményeket, amelyek között egy pár együtt élhet. Elképzelhetetlen tehát megfogalmazni a házasság olyan meghatározását, amely felölelné valamennyi formáját a civilizáció története során. A civilizáció valamennyi alsó fokán a házasság a nő és a férfi kapcsolata, amely mindkettőjük (vagy csak a férfi) érdekét szolgálja. Következésképpen, a nemi viszony a viselkedési normák alkalmazásának és tökéletesítésének óriási színterévé vált, hiszen a személyi él-

mény és tapasztalatszerzés sohasem szűnt meg; továbbá a faj nevelésének nagy iskolája, mert megtanítja az embereket, hogyan éljenek intelligenciájukkal, hogyan fejlesszenek ki rokonszenv-érzelmeiket, s bizonyos értelemben megmutatja nekik az etikai szabályok hasznosságát. A szexuális tabu azon tilalmak sorozata, amelyek szabályozzák és korlátozzák a nemek érintkezését a mindennapi életben. A civilizált országokban napjainkban az érintkezést tabu és nem törvény korlátozza. E tabu természete és mértéke a viselkedési normákban rejlik. Spanyol, francia, angol és amerikai nők (a fenti sorrendben) mind kevésbé szigorú korlátozás alá esnek férfiakkal való hétköznapi érintkezésükben. A szexuális tabu tehát könnyen nyomon követhető és leírható lenne a civilizáció egész történetében, valamennyi nép esetében. Mindez önkényesnek tűnik, jóllehet eredetét tekintve, kétségtelenül mindig a körülmények és érdekek helyes vagy helytelen megítélésének a folyománya. Mindenkor konvencionális jellegű. Az, hogy egyáltalán létezik és elismerik, már egymagában is igazolja létjogosultságát. Amikor Szent Ágostonnak azt az érvet szegezték, hogy Jákobnak négy felesége volt, válaszában kifejtette, hogy akkoriban ez nem volt bűn, hiszen Jákob idejében ez volt a szokás (*mos*).¹⁶ Noha ez teljesen kielégítő válasz, úgy tűnik, hogy mégis a viselkedési normákat hívja segítségül, mint legfőbb tekintélyt.

364. *Nem a házasság, hanem a család az intézmény.* Jóllehet a házasságról mint intézményről beszélünk ez csupán hiányos intézmény. Nincsen szerkezete. Az intézmény a család, s ez már jóval megelőzte a házasságot. A házasság mindig rugalmas és változtatható gyakorlat volt, és az maradt mind a mai napig. Minden pár vagy más házastársi kombináció mindenkor maga választotta meg, milyen „sajátos” módon kíván a viselkedési normák szabta határok között élni. Maga a nyelvhasználat is tükrözi a házasság fogalmának bizonytalanságát, hiszen a „házasság” szót használjuk

az esküvő, a menyegző, a házasság meghatározására is. Csakis ez utóbbi lehetne intézmény. A házasság igen sok fejlődési szakaszon ment át, s távolról sem fejlődött csupán harmonikusan és egyenesvonalúan. A magasabb fokú civilizáció legkorábbi formáiban, Káldeában és Egyiptomban, a férfi meg a nő házasságuk során ésszerű szabad együttműködést valósítottak meg. Ebből a házasság két különböző formája jött létre: a háremrendszer és a páros házasság. Az a történelmi sorrend, amely létrehozta az elsőt, épp oly könnyen kimutatható és nyomon követhető, mint az, amely a másodikhoz vezetett. Egyik sem szükségszerűbb a másikonál. A házasság a társas élet egyik módja. Változékony, amennyire az adott feltételek között a körülmények, az érdekek és a jellem azzá teszik. Előírások, törvények nem szabályozhatják. Csupán azt a feltételt befolyásolják, amelyekre az egyén reagál. Egyetlen törvény sem tehet többet, mint hogy megjelölje azokat a módokat, amelyek révén az emberek házasságra léphetnek, a házasságban résztvevő felek kölcsönös kötelelességeit és jogait, amelyek betartására a társadalom rákényszeríti őket. Mindezek azonban csak lényegtelen külsődleges dolgok. Az érdekek, érzelmek, jellem, ízlés stb. láthatatlan napi kölcsönhatásai mind megfoghatatlanok a kívülálló számára, s éppen ez a kölcsönhatás az, ami megadja a házasság savát-borsát minden pár számára. Ennek dacára a két fél kapcsolatát mindenkor messzemenően szabályozzák a társadalom adott időpontban általánosan elfogadott nézetei, az uralkodó etikai normák, a kívülállók helyeslő vagy elmarasztaló ítéletei a férj és feleség között felmerülő ügyekben, valamint az előző nemzedékek erkölcsi előírásai és hagyományai. A viselkedési normák tehát ellenőrzik és szabályozzák az egyén ízlését és szeszélyeit, az egyén élményei, tapasztalatai viszont ellene szegülnek e szabályozásnak. A házasság valamennyi problémája a bizalmas-meghitt kapcsolatok birodalmába tartozik. Amikor e problémák sok embert érintenek, a viselkedési normák hatókörébe kerülnek. A há-

zasság történetét ezért a viselkedési normák alapján kell értelmezni, filozófiája pedig abban leli magyarázatát, hogy a viselkedési normák szüntelenül változó terméke.

365. Endogámia és exogámia. Jóllehet első pillantásra úgy tűnhet, hogy a primitív emberek nem foghatták fel a beltenyésztés állítólagos veszélyeit, a tények alapos vizsgálata arról győz meg bennünket, hogy nagyon is megértették e problémát. Hasonlóképpen eljutottak odáig is, hogy népszokások révén megpróbálják elkerülni a túlnépesedést. „Ösztönösen” vagy automatikusan, nem pedig racionálisan cselekedtek. A beltenyésztés fenntart egy bizonyos típust, de gyöngíti a fajtát. A vérfrissítés viszont erősíti a fajtát, de ennek során elvész a típus. Viselkedési normáink tiltják egy bizonyos körön belül vagy egy bizonyos körön kívül a házasságot. Az első kör az első unokatestvérek és ennél közelebbi rokonok vérrokon csoportja. A második az a fajta, amelyhez tartozunk. A királyi és nemesi kasztok házassodását a kaszton belül szigorúbb törvények szabályozzák. A primitív népek esetében két felfogás ütközött: 1) valamely csoport valamennyi nőtagját úgy tekintették, hogy e csoport valamennyi férfi tagjához tartozik; 2) a törzsön kívül zsákmányolt feleség tulajdon és trófea volt. Az endogámia és az exogámia a viselkedési normák azon formái, amelyekben e két felfogás valamelyike diadalmaskodott, méghozzá a másik kizárásával. Jó példa erre a civilizált társadalom, ahol a királyi család tagjai, hozzájuk méltó élettársak biztosítása céljából, unokatestvéreikkel, nagybátyjaikkal vagy unokahúgaikkal lépnek házasságra, s ezzel családjuk áldozatul esik a beltenyésztéssel járó bajoknak (l. Spanyolország); vagy pedig rabszolganőket vesznek nőül, és ezzel végletesen felhígítják fajtájuk vérét (l. athéniak, arabok). Az állattenyésztők mindig igen komoly problémának tekintik, miként lehet megfelelőképpen egyeztetni a beltenyésztést a vérfrissítéssel. A társadalmi érdekek a beltenyésztést ösztönzik, hiszen

ezáltal egyesíthető a tulajdon és meggátolható szétforgácsolása, továbbá a közeli rokonság nyilván megkönnyíti a megismerkedést. A hatalma és gazdagsága delelőjén álló Velenében a nagy hozományok már-már azzal fenyegettek, hogy szétforgácsolják a hatalmas családi vagytonokat. Így azután szokássá vált, hogy csakis olyan családok között ütöttek nyélbe házasságokat, amelyek ugyanannyit tudtak adni, mint amennyit kaptak. „Nem kis mértékben járult ez hozzá a velenői arisztokrácia erkölcsi és fizikai romlásához.”¹⁷

366. Többnejűség és többférjűség. A többnejűség és a többférjűség a családszervezet két olyan esete, amely célszerű bizonyos életkörülmények között, s amelyet az életfeltételek változásai hívtak életre és tettek elavulttá, jóllehet ismerünk egyes eseteket, amikor a viselkedési normák szívóssága következtében még jóval azt követően is fennmaradtak, hogy az életkörülmények gyökeresen megváltoztak, és a szokás már egyenesen károsná vált. Tudomásunk szerint a népesség normális körülmények között azonos számú hímnemű és nőnemű egyedből áll, kivéve, hogy vannak időszakok, amikor valamely ismeretlen oknál fogva az egyik nemhez tartozó egyedek jóval nagyobb számban születnek, mint a másik nemhez tartozók.¹⁸ Akadnak olyan csoportok is, amelyekben a táplálékszerzés vagy a férfiak egyéb kötelességei azzal járnak, hogy sokan elpusztulnak, s így a két nem felnőtt egyedeinek száma nem egyenlő.¹⁹ Egy normális népességben tehát a többnejűség sok férfit, a többférjűség pedig sok nőt magányos életre kárhoztatna. Ilyen esetekben a többférjűséget a leánycsecsemők megölésével lehet elkerülni. Az, hogy egy primitív társadalomban bárkit cölibátusra ítéljenek, annyira önkényes és különös megoldásnak tűnik, hogy rendkívül súlyos okait kell találnunk az életkörülményekben. A többnejűség két formáját különböztetjük meg: a) a primitív társadalomban a nők a dolgozók, a termelési rendszer pedig gyakran olyan, hogy gazdasági előnnyel jár, ha egy férfinak

több felesége van. Ezekben az esetekben a többnejűséget áthatja az egész társadalmi és politikai rendszer. Más szokások is alátámasztják ilyenkor a többnejűség célszerűségét. A togói bazsariknál például minden jómódú férfinak három felesége van, mert a gyermekeket náluk három éven át szoptatják.²⁰

b) A fölösleggel rendelkező fejlettebb civilizációkban a többnejűség fényűzés, érzékiség és hivalkodás következménye. Csupán az első esetben bizonyul a többnejűség társadalmilag célszerűnek, csak ilyenkor örülnek az asszonyok az újabb feleségeknek, hiszen azok segítenek a munka elvégzésében, s ilyen körülmények között jól meg is férnek egymással. Az utóbbi esetben viszont a többnejűség a viselkedési normák elfajulása, csakis az erőszakos önzés velejárója. A többnejűség számos esetét ismerjük, amikor a két indíték összefonódik. Ezek az átmeneti szakaszok. A többférjűség a nehéz életkörülmények hatására jön létre, vagy annak a szemléletnek a következménye, hogy semmiképpen sem akarják felosztani a tulajdont. Az a spártai, akinek földet juttattak, kénytelen volt megnősülni. Fiatalabb fivérei vele éltek, s néha ők is férji funkciókat töltöttek be felesége mellett. Barátságból is kölcsönöztek feleségeket, vagy azért, hogy egészséges utódokra tegyenek szert.²¹ Ezekben az esetekben az állami politika vagy a feltételezett fizikai előnyök túlléptek a környező civilizációkban érvényesülő monogámia motiváló erején. Plautus *Stichus* című vígjátékában beszélnek egy olyan esetről, amikor két rabszolgának közös nője (felesége) van. Ismerünk olyan római sírfeliratokat, amelyeken két férfi emlékezik meg közös feleségéről.²² Ezek olyan esetek, amikor a szegénység kényszerítő hatására rég megszűnt szokást újíttattak fel. A kivándorló csoportokban általában több férfinak kellett lennie, mint nőnek. Ilyenkor feltétlenül bekövetkezett a többférjűség. Állítólag az Egyesült Államokban is akadnak bevándorló csoportok, amelyekben ezen okoknál fogva többférjűség uralkodik. Számos indiai bennszülött törzs, közöttük a legismertebb a todaké, többférjűségben él.

Przsevalszkij szerint Tibetben a többférjűség oka az, hogy azokra a házakra vetnek ki adót, amelyben férjes asszony él.²³ E szokás elsődleges oka a szegénység és a zord természeti környezet. Két, három, sőt négy fivérnek is közös felesége van. Az orosz utazó hozzáfűzi, hogy ugyanakkor a gazdagoknak saját feleségük, sőt még két feleségük is van, s ezt Cunningham²⁴ is megerősíti. A feleségek száma ezek szerint egyenesen arányos a férfi gazdagságával. Ez az eset csupán azt illusztrálja, milyen szoros az összefüggés a vagyon és a házasság között a fejlődés minden szakaszában. Velence hatalmának csúcspontján „gyakorta négy vagy öt férfi fogott össze egyetlen nő eltartására, akinek házában összejöttek mulatozni, lakmározni, tréfálkozni, anélkül, hogy a legcsekélyebb mértékben is féltékenyek lettek volna egymásra. Ha azonban a ravasz nőnek sikerült rangon aluli házasságra rávenni egy ifjú patríciust, az állam nyomban közbelépett és fölbontotta e házasságot”.²⁵ A Malabar-parti najarok többférjűségére gyakran hivatkoznak annak bizonyítására, hogy ez az intézmény nem a szegénység következtében alakul ki. Oka az, hogy itt az emberek nem hajlandók a családi tulajdon fölosztására. E tulajdon a módosított anyaaági családon alapul, amelyben minden vérrokon összetart és biztosítja a tulajdon osztatlanságát. Ennek a népnek egyes alcsoportjai e szokás részleteit illetően különböznek, s a szokás maga ma már kezd elavulni. Természetesen a szokás ideológiai alapjaként „erkölcsi doktrínákat” találtak ki.²⁶ Kitűnt azonban, hogy a najar-rendszerben a férjek nem egyidejűleg, hanem egymást követően élnek az asszonnyal. E szokás abban a véda felfogásban gyökerezik, hogy minden szűzlányban démon lakozik, amely a nászéjszakán a vérrel együtt távozik belőle, s ez bizonyos kockázatot rejt a férj számára. Így azután a szűzlányt olyan férfihoz adták férjhez, aki néhány óra múltán, vállalva a kockázatot, eltűnik.²⁷ Itt természeti jelenségek babonás magyarázatán alapuló abnormális viselkedési normák esetével állunk szemben. A fentiekben meghatározott

második fajtájú többnejűségnek a költségek szabnak határt. Jóllehet a mohamedán törvény engedélyezi a többnejűséget, ritka az olyan mohamedán férfi, akinek több felesége van, mivel ez sok költséggel és nehézséggel jár. Lane becslése szerint a tizenkilencedik század első felében Egyiptomban csak minden huszadik férfinak volt több felesége. A meddó asszony férje esetleg második feleséget hoz a házhoz, különösen, ha szereti első feleségét, és nem akar elválni tőle.²⁸ Vagyis a többnejűség és a válás alternatív megoldások. Más szaktekintélyek szerint a többnejűség sokkal elterjedtebb és előbb szokás a mohamedánok körében, mint amennyire Lane fejtegetéseiből kitűnik. Arábia városaiban általános a több feleség, Jeruzsálemben pedig az arabok három-négy feleséget is vesznek, mihelyt elegendő a pénzük. Még a legszegényebbeknek is legalább két feleségük van.²⁹

367. *A viselkedési normák összefüggése a többnejűséggel vagy többférjűséggel.* Amikor a valóságos vagy képzelt életfeltételek többnejűsége, egynejűsége vagy többférjűsége vezetnek, valamennyi viselkedési norma megegyezik az adott rendszerrel, és igen sokoldalúan fejleszti tovább e rendszert. A viselkedési normákban bennfoglaltatik a helyes és a helytelen megkülönböztetése minden területen (jogok, kötelességek, tekintély, társadalompolitika, politikai érdek). Szükségszerűen meg kell felelniük egymásnak. Ugyanannyira valószínű, hogy egy najor asszony áthágja a viselkedési normákat, mint ahogyan egy angol nő sem hágja át a maga társadalmának normáit. „Malabárban a nemek közötti viszony szokatlanul zavartalan.”³⁰ A tibeti férfiak állítólag udvariasak a nőkkel.³¹ A tibeti nők szeretik a többférjűség intézményét, megvetéssel tekintenek a monogám élet unalmára és egyhangúságára.³² Az etika tehát követi a szokásokat.

368. *Anyaági család és apaági család.* Az anyaági család kialakulásának és az apaági családra való áttérésnek alapvető okai az életkörülményekben, a gazdálkodás módjaiban, a háborúban, a népesség nyomásában stb. rejlenek. Terminusaink voltaképpen csak a viselkedési normák egy csoportjának a nevei, amelyek néhány összefüggő érdeket fednek, s nagyon kell ügyelnünk arra, nehogy beleessünk a kategorizálás hibájába, vagyis hogy érvelésünk során a saját magunk által készített osztályozás tartalmából induljunk ki. A „matriarchátus” kifejezés bátorított ennek a hibának az elkövetésére, az idők folyamán fel is hagytak vele. Anyaági családon azt a rendszert értjük, amelyben a származást és a rokonságot nem az apai, hanem az anyai ág szerint tartják nyilván. Ebben a családformában a férj és feleség közötti viszony szerződés alakját ölti. Az asszony az, aki otthon van rokonsága körében, a férj kívülről jön. Az asszony szabja meg messzemenően, milyen feltételek alapján fogadják be, és rokonságával összefogva akár el is kergetheti ismét, amennyiben ezt úgy látják helyesnek. A gyermekek hozzá tartoznak, s vele is maradnak. Tulajdonát megtartja, férjének viszont le kell mondania a maga tulajdonáról, amikor feleségéhez költözik. Az asszony legközelebbi férfi támasza a fivére, nem pedig a férje, hasonlóképpen a gyermek férfigyámja nem az apja, hanem anyjának a fivére lesz. A megnevezés, megszólítás stb. szavainak mind meg kell felelniük a családi életet szabályozó alapvető szemléletnek. A vallást, a politikai ellenőrzést, a hadviselés és a szövetségekötések módjait, a nevelést mind úgy alakítják ki, hogy megfeleljenek ennek a családformának. A serdülő korú fiúkat bevonják abba a politikai szervezetbe (törzsbe), amelyhez az apa tartozik, s onnan nyerik politikai státusukat. Születésétől fogva mindegyik tagja egy vérrokon-csoportnak (nemzetségnek), ezen alapulnak a vérbosszú és egyéb kötelességek, ez szabályozza a házasságot is. Mindez a népszokások részeként alakul ki, ösztönösen, minden terv vagy ésszerűség által vezérelt szabályozás nélkül.

Mégis, a primitív népek a szokások és szabályok egyazon logikus rendszere szerint alakították ki szerte a világon. Számos változatát, átmeneti formáját ismerjük, találkozunk e rendszerrel későbbi intézményekkel kombinálva, de ezek a formák már arra az időre esnek, amikor a rendszer szét-esőben van és átvált az apaági családra. Virágzása és normális működése idején az anyaági családrendszer egyértelmű és teljes. A totem alkalmazásával az anyaági család korlátlanul kiterjeszkedhet és alapvető jellemzői igazolást nyernek. Az anyaági családban a nők erős és független státust élveztek. Gyakran fontos társadalmi funkciókkal ruházták fel őket, befolyásuk pedig olyan nagy volt, hogy jelentős eredményeket értek el, például ők tüntették ki a bátor harcosokat és választották meg a hadba vonuló törzs főnökeit. Egyes esetekben, például az ókori líkiaiaknál, a férfiakkal keményen, megvetéssel bántak. A nemek közötti társadalmi hatalmi megoszlás lehetőséget nyújtott erre, s a nők éltek is ezzel a lehetőséggel.³³

369. Áttérés az anyaági családról az apaági családra. Joggal feltételezhető, hogy az áttérés az anyaági családról az apaági családra a civilizáció történetének legjelentősebb és legforradalmibb változása. Az életkörülmények változásai folytán lehetővé vált, hogy a férfi elválassa feleségét rokonságától és egyedül magának tartsa meg, továbbá az is, hogy gyermekei tulajdonosává legyen. Az anyaági családban mindez csak tapasztalatának módosításaként merülhetett fel, amire sóvárogva gondolhatott, vagyis mindez csupán idealizálása tárgyát alkothatta. Amikor az életkörülmények változásai nyomán lehetőség nyílt rá, az anyaági család helyébe az apaági család lépett. A népszokások rendre alkalmazkodtak e változáshoz. A családi viszonyoknak, a rokoni kapcsolatoknak, a hadviselésnek, a politikai szervezetnek, a tulajdonformáknak, a jogoknak mind e változáshoz kellett idomulniuk. A férfi rablás, vásárlás vagy később egyezség révén jutott feleséghez. Az első két esetben az asszony férje uralma alá

kerül, nem szabad akaratából lesz házastárs. A változás nyomán a nő veszít státusából. A korábbi fejlődési szakaszban a férfi rablás révén szerezhette feleséget. Az asszony ilyenkor vagy munka-feleség vagy szerelem-feleség. Az igazi státus-feleséget viszont valódi vagy fiktív rablás útján szerezte a férfi, és a nő ebből a tényből nyerte státusát, vagyis kényre-kedvre ki volt szolgáltatva férjének. Ugyanez vonatkozik a vásárlás útján szerzett feleségre. Az asszony viszonya férjéhez analóg a tulajdonhoz való viszonnal. Hasonló a helyzet a gyermekek és az apa viszonyát illetően. A férj tetszése szerint ajándékozta, adja el vagy kölcsönzi feleségét, illetve leányait, s ha beleegyezése nélkül bárki beavatkoznék a velük való rendelkezés jogába, ez súlyos sérelemnek minősülne. A férj iránti hűség és odaadás a feleség legfőbb erényévé vált, s a férj fizikai büntetések révén szerzett ennek érvényt. A feleségek esetében a női becsületet a szemérmes erkölcsösség jelentette; alá kellett vetniük magukat a férfiek által feleségeiktől megkövetelt korlátozásoknak, amelyeket a viselkedési normák is szentesítettek, hiszen e normák szabták meg az asszonyok számára, milyen viselkedés minősül „helyesnek”, továbbá arra tanították őket, hogy az a „helyes”, ha rablás vagy vásárlás révén lesznek feleségek. A női erény és becsület meghatározása tehát a viselkedési normákból származik, és távolról sem azonos az erény és a becsület férfiakra érvényes fogalmával. Mózes V. könyvében (21. 10.) olvaszuk, miként járjon el egy férfi, ha megszeret egy fogoly asszonyt, s erre vonatkozóan előírásokat is tartalmaz a Szentírás. Az asszony pénzért semmiképpen el nem adható, annak utána, hogy „megrontották”. A helyes és helytelen, a házasságon és családon belüli jogok képzei nyilvánvalóan teljes egészükben feltételesek és viszonylagosak. Bármely családforma esetén a viselkedési normák által tartalmazott jogok, a helyes és a helytelen fogalmai megfelelnek az intézmény szemléletének, és erkölcsi kérdésekben merőben eltérő sőt ellentétes felfogást tükrözhetnek.

370. *A rablás és a vásárlás formasággá válik.* A népesség növekedésével, a törzsek földrajzi összébb szorulásával a rablásból kivész az erőszak, enyhíti a megegyezés, alkotóelemévé válik a készpénz fizetés, további módosító tényezője a szerződés, s ez a folyamat addig folytatódik, amíg a rablás merő formalitássá válik. A vásárlás ekkor már csak formális, részben idealizálás következtében, vagyis a vásárlási szertartást még szükségesnek tartják, ámde ez a megoldás tisztessége-sebbnek tűnik, ha valamiféle más formába öltöztetik. Ha az apa el is fogadja a szokásos menyasszony-váltságot, de jó-módú és szereti leányát, tehát enyhíteni akar általában nehéz feleség-sorsán, hozományt ad neki, s ezzel bizonyos feltételek elfogadására kényszeríti a férjet a menyasszony jogait és a vele való bánásmódot illetően. Homérosz idejében egyetlen rangbéli és jó módú férfi nem adta férjhez leányát hozomány nélkül, még akkor sem, ha a leány kezéért sokan versengtek, és a hozománynál is értékesebb ajándékokat kapott.³⁴ A gazdagok és hatalmasok tettei szabják meg a divatot, ezt követik tehetségük szerint a többiek. Manu törvényei azt tükrö-zik, hogy abban a korban a feleségvásárlás még nem volt túlhaladott, de már szégyenletesnek tartották, ha valóban a leány eladásáról volt szó, tehát idealizálás tárgya lett; vagyis az eddigtől eltérő formába próbálták öltöztetni az ügyletet. A feleségvásárlás és -rablás formaságai igen hosszú ideig fennmaradtak, mert az emberek semmiféle más módon nem tudták érzékeltetni a házasságot *kötélék* jellegét, amíg di-vatba nem jött az elígérkezés. Ez azonban sohasem annyira valóságos kötélék, mint a rablás vagy a vásárlás.

371. *Női becsület és erény. Féltekenység.* A régi formaságok elavulásával, a tulajdon képzele fokozatosan elhalványodik a házastársi kapcsolatban, és az asszonnak kizárólag férje iránti odaadása többé már nem a férj részéről történt rablás vagy vásárlás ésszerű következménye, hanem szexuális töl-tetű érzelemmé válik. Ismét szerepet kap az idealizálás, női

becsület- és erény normákat ír elő, amelyek kizárólag a nőieségen alapulnak, tehát nem vonatkoznak a férfiakra. Minden nőnek az a sorsa, hogy egy férfi oldalán álljon, erejét és egész életét arra fordítsa, hogy a körülmények által megkövetelt minden módon segítse a férfit. Ebből a viszonyból erednek a nő elképzelései a női becsületről, erényről és kötelességekről. A férfi féltékenysége is más értelmet nyer. Visszataszítónak érzi, hogy kölcsön adja, eladja vagy elajándékozza feleségét. A féltékenység többé nem tulajdonosi érzelem, hanem a hím szexuális érzelmé, amely megfelel a női szexuális becsületnek és kötelességnek. Amit az asszony egyedül csak neki ad, azt a férfi ugyanilyen kizárólagossági alapon fogadja el.

Darwin³⁵ az állatok közötti féltékenységből, valamint „az alsóbbrendű állatok, kivált az emberhez legközelebb eső állatok analógiájára” arra a következtetésre jutott, hogy a promiszkuitás nem lehetett domináns közvetlenül azt megelőzően, hogy „az ember a zoológiai rangsorban a mostani rangjára emelkedett”. Ezt követően az emberszabású majmokra utal, amelyek vagy monogámok, vagy csak korlátozott időre élnek párosan, vagy különálló családokon belül poligámok, vagy poligámok ugyan, de társadalomban élnek. A hímek féltékenysége, a vetélytársaikkal való küzdelemre szolgáló különleges fegyvereik rendkívül valószínűtlenné teszi a promiszkuitást a természetes állapotban. „Nem érthetjük meg a jelen tanulmányban 'féltékenységnek' nevezett érzelmet, ha állatokon figyeljük meg. A primitív emberben ez az érzés a tulajdonos érzelmé. A feleség kölcsönadása vagy elajándékozása összhangban áll ezzel az érzellemmel, nem sérti azt. Tehát nem bizonyítja azt, hogy féltékenység nem létezik.”³⁶ A veddák féltékeny gonddal öröködnék feleségükön. Idegent be sem engednek falvaikba, s még azt sem tűrik el, hogy fivérük közelítsen feleségükhöz vagy étellel kínálja őket.³⁷ Házassági szokásaik igen erényesek. Ezzel szemben szingaléz szomszédaik nem féltékenyek, házassági

szokásaik sem erényesek.³⁸ Számos, bár nem mindegyik kelet-indiai törzsnél az a szokás, hogy a jegyespárokat egészen a házasság napjáig különválasztják.³⁹ Kubary szerint a Palau-szigetek lakóinak féltékenysége nem annyira a sértett érzelmek következménye, mint azé a törekvése, hogy a külvilág felé helyes magatartásának mutakozzanak.⁴⁰ Egy oa-majom (gibbon) féltékenység jeleit mutatta, valahányszor játszótársát, egy maláj kislányt elvitték tőle.⁴¹ Wellhausen⁴² azt írja, hogy „a gyanakvó féltékenység, méghozzá nem feleségük szerelme, hanem a saját tulajdonjogaik felett érzett féltékenység, az arabok jellegzetes vonása, amelyre roppant büszkék.” A vérrokonok éppoly féltékenyen örködnek a szűzlányban megtestesülő tulajdonjoguk felett, mint ahogyan a férfi örködik a feleségében megtestesült tulajdonjogán. A pápua nem azért öli meg a házasságtörőt, hogy kiköszörülje a becsületén esett csorbát, hanem hogy megbosszulja tulajdonjogainak megsértését. Az elsőként említett képzet merőben idegen a számára. De féltékenységet tanúsít egy olyan jóvágású fiatalember iránt, aki meghódítja a nőket.⁴³ 1898-ban a római Capitoliumon tartottak egy farkas-párt, amely igen nagy közkedveltségnek örvendett. A hím megölte saját kölykét, mert féltékeny volt, amiért anyja oly nagy szeretettel vette körül. A nőtény erre belepusztult a bánatába.⁴⁴ A fenti esetek a féltékenység igen különböző formáiról tanúskodnak. A férj meg a feleség féltékenysége hasonló ugyan, de távolról sem azonos, ráadásul más és más a civilizáció különböző fokain. Attól függ, mennyire kizárólagos és heves az odaadás, amit általában házastársi kötelességnek tartanak. Az állatok távolról sem tanúsítanak olyan egyöntetű és általános féltékenységet, ahogyan azt Darwin föltételezte idézett érvelésében, s nincsen meg bennük a félig civilizált ember semmilyen érzése sem. Ez utóbbi mindenkor rákényszerítheti akarát a nőre, a féltékenység viszont akkor üti fel a fejét, ha a nőnek jogában áll, hogy szabadon adományozhassa odaadását és figyelmességét, és elvárják tőle, hogy ezt ragaszkodásból

és az elsőbbségi jog alapján férjének juttassa. Ha megszegik a ragaszkodás és előnyben részesítés e törvényét, sérelem keletkezik.

372. *Szüzesség.* Számos olyan népről tudunk, ahol a lányok egészen házasságukig teljesen szabadok, azon az észszerű alapon, hogy senkinek sincsenek elkötelezve. Semmiféle tabu alá nem esnek, hiszen a házasság a nemi tabu első alkalmazása. Farnell⁴⁵ szerint a *parthenosz* eredeti jelentése nem „szűz”, hanem „férjezetlen” volt. A tisztátalan szerelem keleti istennője *parthenosz* volt. Meglehet, Artemisz eleinte olyan népeknek az istennője volt, amelyek még nem rendelkeztek kialakult házassági normákkal, hanem anyagi családban éltek, ahol a nők nagy hatalommal rendelkeztek. Az apaági család kialakulása során az apák korlátokat szabtak leányaiknak, hogy értékesebbekké legyenek feleségként. S itt jelentkezik a szüzesség és a házasság előtti önmegtartóztatás gondolata. Ez valóban negatív és kizáró elképzelés. A férfiúi hiúságra apellál, a monopólium elvének sajátos kiterjesztése. A feleség legyen az övé a bölcsőtől kezdve, amikor még nem is ismerhette. Most már ezen alapul tehát a női becsület és a férfi féltékenysége. A férjezetlenek számára a tiszta erkölcs azt jelentette: senki, a férjezettek számára meg azt: senki, csak a férj. A viselkedési normák köre bővült, hogy magukba olvaszthassák ezt a doktrínát, amely ma már mélyen meggyökerezett minden civilizált népben: magától értetődőnek vagy „természetesnek” tartják. Gyakran nyilvánították már képtelenségnek, hogy a szexuális becsület, kiváltképpen a nők számára, egy negatív elemtől függjön. Úgy tűnik, ez aszketikus és önkényes normákat ír elő a mindennapi élet számára. Valójában azonban a negációt a nemi szenvedély természete, valamint az emberi élet feltételei kényszerítik a társadalomra. A szenvedély hajlamos a túlzásokra. Tehát az, ami „természetes” — rossz. A tagadást, korlátozást, lemondást a célszerűség kényszeríti ki. Talán ez az egyetlen eset, amikor az embert

a természetében rejlő roppant erő hajtja a tévedésbe és a rossz útra, s ekképpen arra kényszerül, ha helyesen akar élni, hogy fegyelmezzze magát az értelmes önuralom formájában, és önkényes szabályokat dolgozzon ki. Ez alátámasztja a jelenkori nyelvhasználatot, amikor is az „erkölcs” főként a nemek közötti viszonyra vonatkozik.

373. *Az erkölcsösség követelménye a férfiak számára.* A modern időkben újból kiterjesztik az idealizálást, s ennek során megkísérlik a férfiakra is ugyanazt az erkölcsösségi normát, ugyanazt az erkölcsösségi kötelezettséget kiterjeszteni, mint ami a nőkre érvényes. Itt két kérdés keveredik össze: a) vajon a nőtlen férfiakat és a férjezetlen nőket egyazon erkölcsösségi kötelezettség köti-e; b) vajon a nős férfiakat és férjezett nőket a kirekesztés ugyanazon szabálya kötelezi-e. A hindu törvényalkotók férfiakról is, nőkről is azonos hűséget követelnek.⁴⁶ Az *Economica* című, Arisztotelésznek tulajdonított tanulmány,⁴⁷ jóllehet nem tartalmaz semmiféle dogmatikus megfogalmazást a törvényt és a köteleiséget illetően, azonos előírásokat alkalmaz férjre és feleségre, s kifejti, hogy hűtlenségével a férfi méltánytalanságot követ el feleségével szemben. Arisztotelész⁴⁸ azt javasolja, mondjanak ki tabut mindennemű nemi kapcsolatra, kivéve a házasságot; ami a páros házasság doktrínája (383. szakasz). Az *Economicus* című írásában Xenophón⁴⁹ részletesen fejtegeti férj és feleség viszonyát, s nagy tisztelettel és megbecsüléssel nyilatkozik a feleségről. A mű nyilvánvalóan szónoki és drámai, nem pedig gyakorlati jellegű, és igen kivételesnek és meglepőnek állítja be, hogy ilyen viszony egyáltalán létezzék férj és feleség között. Plutarkhosz *Moralia* című művének „Házastársi előírások” fejezete fennkölt stílusban íródott. Nem bocsátkozik azonban részletekbe, és ezért joggal merülhet fel a gyanú, hogy csupán „póz”. A doktrína azonban egyenlő kötelezéseket ír elő férj és feleség számára, s ez bizonyítékként fogadható el arra, hogy ez volt az újsztoikusok tana. Se-

neca ezt írta: „Jól tudjátok, hitvány dolog, hogy aki tiszta életet követel feleségétől, jómaga megrontsa mások feleségét.”⁵⁰ Továbbá: „Éreztesse vele, hogy feleségével szemben a legsúlyosabb méltánytalanságot követi el, ha szeretőt tart.”⁵¹ Szent Ágostontól származik az a történet, hogy Antoninus Pius engedélyezte a válást egy férfinak felesége házasságtörése miatt, feltéve, hogy a férfi életvitele alapján bizonyítani tudja, mindenkor hű maradt feleségéhez. A császár ehhez a következő véleményezést fűzte: „...igazságtalan dolog lenne, hogy a férfi hűséget követelhesen, jöllehet maga nem maradt hű”.⁵² Szent Ágoston a házastársak jogait és kötelességeit illetően maga is a teljes egyenlőség mellett szállt síkra. Ulpianus úgy véli, „roppant igazságtalannak tűnik, hogy a férfi tisztaságot követeljen feleségétől, miközben maga nem jár elől jó példával”. Ez a véleményezés bekerült a *Digestába*, s ettől fogva valamennyi későbbi kor jogászai szem előtt tarthatták.⁵³ Nemigen keltette fel érdeklődésüket. A fenti fejtegetések, amennyiben őszinte meggyőződést fejeznek ki, semmiféle iskola állásfoglalását, talán még a mondasokat följegyzők véleményét sem tükrözik. Az uralkodó osztályok szexuális viselkedési normái hallatlan züllésének korszakában születtek, amikor e romlás gyorsan átjárta az alsóbb néprétegeket is. Plautus *A kalmár*⁵⁴ című komédiájának egyik szereplője arról panaszkodik, milyen megítélési különbség áll fenn a hűtlen férjek, illetve feleségek esetében. Ha minden asszonynak meg kell elégednie egyetlen férjjel, vajon miért nem kellene minden férfit is rászorítani arra, hogy elégedjék meg egyetlen feleséggel? Szent Jeromos fejtegette ki a legrészletesebben e tekintetben a keresztény normákat: „Közöttünk (a keresztényekről van szó) az, ami nincsen megengedve a nőknek, nincsen engedélyezve a férfiak számára sem. Úgy tartjuk, egyazon kötelességnek azonos feltételeken kell alapulnia.”⁵⁵ Ez persze egy cölibátusban élő aszkéta fejtegetése. Meglehet, vonatkoztatható a házasság előtti kötelességekre, de nagyon kétséges, vajon Szent Jero-

mosnak ez lebegett-e a szeme előtt. Valamennyi többi idézett mondás csupán a házastársi kötelesség kölcsönösségére vonatkozik. Mindegyikről megállapítható, hogy ez erkölcsi felbuzdulás elszigetelt fellobbanása, de semmiképpen sem tükrözi az uralkodó normákat vagy a kor szellemét. Nem fejezik ki az élet azon szabályait, amelyeket mindenkor csakis a társadalom egyes kiválasztott, kis számú osztályai tartottak magukra nézve kötelezőnek. Aranyszájú Szent János és Szent Ágoston írásai nyilvánvalóan bizonyítják, hogy a Szent Jeromos korában élő keresztények nem az általa kifejtett tanok alapján éltek. Mindeddig még egyetlen társadalom viselkedési normái sem tartalmazták azt, hogy mindkét nem esetében a szűzies önmegtartóztatást kell érvényesíteni a házasság előtt. „Jóllehet napjainkban az erkölcsi szint jóval magasabb a pogány Rómáénál, joggal merülhet fel a kérdés, vajon a két nemmel szemben alkalmazott megbélyegzés egyenlőtlensége nem ugyanolyan mérvű-e, mint a pogányság korában.”⁵⁶ Házastársi ragaszkodás — ez volt a házasságon belüli férfi-hűség alapja. Laertész nem volt hajlandó magáévá tenni Eurükleiát, nehogy sértse felesége érzelmeit.⁵⁷ Plutarkhosz „A szerelem” című traktátusában hosszasan fejtegeti, mekkora a szerelem szabályozó hatalma, mennyire kizárólagos, és milyen odaadást vált ki az emberből. Meglehet, az ilyen természetű megfigyelések és tapasztalatok alapján alakult ki az a modern nézet, miszerint a házastársak közötti erős ragaszkodás a boldogság és igaz élet legjobb biztosítója. Ez a szemlélet, a velejáró erkölcsi kódexszel egyetemben, egyre nagyobb tért hódított, egyre több osztály meggyőződésévé vált, mígnem ma már kijegecesedett az az erkölcsi elv, hogy csakis és egyedül a páros házasságon belül szabad szexuális kielégülést keresni. Ez annyit jelent, hogy nyilvános vitában senki sem tudott megfogalmazni és megvédelmezni a viselkedési normák mércéjéül szolgáló semmiféle más észszerű és célszerű normát, jóllehet ez még nem vált a társadalom törvényévé. Továbbá „az az alapvető igazság, hogy

ugyanazon cselekmény nem minősülhet egyidejűleg bocsánatosnak az azt megkövetelő férfi, ámde becstelennek, az ezen kívánságnak engedő nő esetében, jöllehet az őskeresztények nemeslelkűen érvényre juttatták, nem ment át a kereszténység népi érzelmvilágába.”⁵⁸ Figyelmen kívül hagyva azt az állítást, hogy az őskeresztények érvényt szereztek e szabálynak, ami nagyonis vitatható, feltesszük a kérdést: miért nem lehettek fel ezek a nézetek a viselkedési normákban? Kétségtelenül azért nem, mert formájuk dogmatikus, teológiai tekintély⁵⁹ vagy filozófiai spekuláció ötlötte ki és érvényesítette őket. Nem az élettapasztalatokból sarjadnak, s azok nem is igazolhatják őket. A nőre egyenlőtlenül nagy rész hárul a szexualitás és szaporodás kötelességeiből és felelősségéből, éppoly bizonyosan és jogosan, mint ahogyan a férfitra egyenlőtlenül nagy hányad járul a tulajdon, a háború, a politika felelősségéből és kötelességeiből. Mindennek oka végső fokon a fiziológiai tényekben rejlik, melyek alapján az egyik ember nő, a másik meg férfi.

374. Szerelmi házasság. Házastársi ragaszkodás. „Feleség”. Feltételeznünk kell, hogy még a társadalom legalacsonyabb fejlődési fokán is a férfi esetleg előnyben részesített egy nőt valamennyi többivel szemben; ámde a férfi és a nő közötti szerelem semmiképpen sem a primitív társadalom jelensége. A gazdagsággal és a fényűzéssel együtt jelenik meg. Szerelmi történeteket már a legrégebbi néphagyományban, mondákban és költészetben is találunk, de ezek még az eszményítés, a romantika és irrealitás birodalmába tartoznak. A való életnek megfelelő szerelmi történetek alig egy évszázadra tekinthetnek vissza. Nyilvánvalóan eszményesítésre vezetnek. Problémákat vetnek fel és megoldják azokat, s minden olvasó maga formál véleményt, vajon időszerű-e az elbeszélte eset, és helyes-e a megoldás. A fél-civilizáció korában meg az ókorban a szerelem pusztán erotikus volt. A görögök örülteként fogták fel, amely valamely isten vagy istennő szeszé-

lye vagy rosszindulata folytán sújtja az embert. Az efféle szenvedély szükségszerűen mulékony. Az ókori népek, elsősorban a semiták, általában úgy vélték, ez a szenvedély nem lehet a házasság méltó és megbízható alapja. A kafferek szerint a szerelemből elvett keresztény feleség szégyenleni való. Macskához hasonlítják, az egyetlen állathoz, amelynek semmiféle értéke sincsen körükben, csakis ajándékként szolgál.⁶⁰ A hinduk *gandharva* házassága szerelmi házasság volt, s nem számított tiszteletre méltónak. Szabadszerelem volt, és az idők során gyakorlatilag teljesen kötetlen együttéléssé alakult, amely nem rendelkezett semmiféle intézményes biztosítékkal.⁶¹ Legjobb esetben is csupán lelkiismereti házasságnak számított, amelyhez a férfi kötelességérzetből ragaszkodott, tartóssága pedig egyedül és kizárólag az egyéni jellemen múlt.

Mindezekben az esetekben a társadalom nézetei indokoltak voltak, amennyiben a szerelem nem jelentett egyebet erotikus szenvedélynél. Másrészt viszont azt is láttuk (362. szakasz), hogy a házastársi szerelem a legnemesebb indítékok alapján szabályozza az akaratot. A megbecsülésre, bizalomra és szokásra épül. Megtalálható benne minden változat megfokozat, kezdve az egyik fél kizsákmányoló hajlamán és a másik alázatosságán, egészen a mindkét részről megnyilvánuló őszinte társas viszonyig. Minden attól függ, hogy egy házaspár miként rendezi el közös ügyeit, fejleszti érzelmi életét és alakítja egyéni szokásait. A házastársi ragaszkodás nagy igényeket támaszt a józan ésszel, az alkalmazkodóképességgel és mindkét fél jóindulatával szemben. Ezek igen súlyos előfeltételek. Nem csoda, hogy gyakorta kudarcot vallanak. Egyetlen primitív vagy félig civilizált társadalomban sincsen a „feleség” szónak olyan mellékértelme, mint a miénkben. Mózes harmadik könyvében (22.1.) arról olvashatunk, hogy egy férfi vérrokonai elsőbbséget élveznek feleségével szemben. Mohamed korában az arabok azt vallották, hogy a házastársi kötelék nem olyan komoly és erős,

mint a vérrokonai kötelék, hiszen az előbbi csupán intézményes kapcsolat, vagyis csak konvenció és szerződés terméke.⁶² A szerelem nyilvános fitogtatását a nőre nézve sértőnek és megalázóknak ítélték. Előkelő emberek sokszor elutasították lányuk minden kérőjét, mert gyalázatnak tartották, hogy leányukat egy kívülálló hatalmába adják. A szegényekkel ellentétben ők nem azért ölték meg a leánycsecsemőiket, mert nem engedhették meg maguknak fölnevelésüket, hanem attól való félelmükben, hogy esetleg gyalázatba taszíthatják őket.⁶³ A fátyolhordás kötelezettségével a nőket kirekesztik a férfiakkal való mindennemű társadalmi érintkezésből, valamint a szellemi élet minden területéről.⁶⁴ A nők nem juthatnak házastársi szeretethez, legalábbis a művelt férfiaktól. A mohamedán költészetet át-meg-átjárja az erotikus szenvedély, s ennek otthonukban szabad folyást is engednek. A felsőbb osztályok kevés számú művelt asszonya fölszabadítja magát az erkölcsi korlátozások nyűge alól; ezt gyakran teljes nyíltsággal teszik.⁶⁵ Utolsó prédikációjában Mohamed kijelentette: „Jogaitok vannak felesétekkel szemben, feleségeiteknek pedig jogaik vannak veletek szemben. Nem szeghetik meg a házastársi hűséget, s nem vetemedhetnek semmiféle nyilvános helytelenségre. Ha így tesznek, jogotokban áll megverni őket, életüket azonban nem veszélyeztethetitek.”⁶⁶ Az iszlám világ nem az a szféra, ahol a házastársi ragaszkodás kifejlődése várható lett volna.⁶⁷ „Arra a japánra, aki felesége kedvéért elhagyná apját és anyját, úgy tekintenének, mint egy páriára.” A Bibliát ezért „vallástalan és erkölcstelen” könyvnek tartják.⁶⁸ Az, hogy a férfihez felesége áll a világon a legközelebb, viszonylag modern felfogás, amely csak az emberi faj aránylag kis hányadára érvényes.

375. *Heroikus házastársi odaadás.* A férj és feleség kapcsolatának a világ többi részén általában korunkban is, a múltban is, európai analógiája leginkább az úr és szolga viszonya. Az erotikus érzelemről általában azt tartották, hogy függet-

len a házasságtól; elképzelhető a házasságban, de rendszerint azon kívül nyilvánul meg. Mitöbb, gyakran úgy vélik, az erotika nem is helyénvaló, sőt visszataszító a férj és feleség között. Homérosznál költői utalást találunk arra, hogy a házasságok az égben kötöttek. Zeusz eszerint úgy választja ki a férfi számára a feleséget, hogy szem előtt tartja a neki szánt sorsot is.⁶⁹ Akhilleusz azt mondja, minden „derék meg eszes” ember gyöngéden szereti feleségét.⁷⁰ Odüsszeusz szerint „annál nincs soha szebb és nincs derekabb sem,/mint amikor egymást értő szívvel tartja a házat férj és nő”.⁷¹ Hektór és Andromakhé makulátlan házastársi szeretetben éltek. Pénelopé az odaadó hitves jellegzetes típusa; ezt a típust azonban kevesebbre kell tartanunk Andromakhénál, mert nem igényli a házastársak közötti egyenlőséget. Valerius Maximus (i.sz. 25)⁷² egész fejezetet szentelt a „házastársi szeretet” témájának. Leír néhány esetet, amikor házastársak, férfiak is, nők is, életüket áldozták egymásért vagy egymás miatt. Ők azonban nem a viselkedési normák megtestesítői. Valamennyiükben megtalálható a tragikus vagy heroikus elem. Így fogta volna fel legelmélyültebb pillanataiban az ókori ember a házastársi szeretetet. Apuleius⁷³ idézi Charité esetét, aki forrón szerette férjét. Hitvány szeretője azonban erotikus szenvedélyének áldozata volt. Sztobaios (i.sz. V. vagy VI. század) görög auktorok különféle kérdésekről vallott nézeteit gyűjtötte egybe és osztályozta. A 63-tól 73-ig terjedő szakaszok a nőkről meg a házasságról szólnak. A különféle írásokban kifejezésre jutott nézetek a szélsőséges helyeslés és helytelenítés között ingadoznak. Szemlátomást egyetlen szerzőnek sincsen fogalma a házastársi ragaszkodásról. Az első század zsarnok római császárai esetében előfordult, hogy asszonyok rendkívüli hitvesi odaadásról tettek tanúbizonyságot.⁷⁴ A római sírkövek (amelyek persze távolról sem tévedhetetlen tanúk) a házastársak közötti mélységes szeretetről beszélnek.⁷⁵ Az izlandi sagákban az asszonyok heroikus odaadással viseltetnek férjük iránt, jóllehet önfejlődésükkel és szeszélyeik-

kel sok bajt okoznak nekik.⁷⁶ Róma barbár leigázói állítólag egészen bámulatos házastársi hűségben éltek. Salvianus főként az alemannokat emeli ki e tekintetben.

376. *Hindu modellek és eszmények.* A Mahábhárata, a brahmanizmus hőskölteménye, amely nagyjából az időszámításunk kezdete körül keletkezett, nagy figyelmet fordít a szépségre és a szerelemre. Az eposzban sok házasságot szerelemből kötnek, ezt tekintik a legjobb indítéknak. A szerelmi kapcsolathoz hozzá kellett járulniuk a leány szüleinek, más-különbén a házasság *gandharvává* silányult. Az egyik hős, aki bátyja számára elrabol egy leányt, szabadon engedi, amikor a leány azt bizonygatja, hogy mást szeret, szavát is adta neki, noha apja mindeddig még nem tud erről a kapcsolatról. A szerencsés vetélytárs lemond a leányról az erőszakos szoktatás miatt, a leány azonban kijelenti, soha mást nem választ. „Egyszer osztnak örökséget, férjhez egyszer adják a lányt,/ egyszer mondhatja ember, hogy: »adom« — több ízbe’ nem lehet! / Akár végtelen éltű lesz, akár perocéletű; akár / nemes, akár közönséges: őt szemeltem ki, senki mást! / Amit egyszer szívünk döntött, mire szavunk »igent« adott: / azt megcselekszi tettünk is.”⁷⁷ Hindusztánban ma ezeket a szavakat tekintik a házasság, és a házassággal kapcsolatos női magatartás legteljesebb és lehető legfennköltebb kifejezésének. A heroikus korszakban a példás feleséget mindenki körülrajongta, csiszoltságával és kedvességével, erényével és illetelmes magatartásával szeretettette meg magát. A feleség ropant figyelmes volt apósával és anyósával. Szavaiban tartózkodó és engedelmes volt, férjét bájával, szellemével és gyöngédségével hódította meg.⁷⁸ A Mahábháratában több epizód is található, amely azt tanúsítja, a férfiak milyen odaadóan szerették feleségüket, a feleségek pedig heroikus önfeláldozást tanúsítottak férjük kedvéért. Hindusztánban ma nem kölcsönösek férj és feleség kapcsolatai. A férj számára mindenkor anyja az első személy. „Ez teljes összhangban áll a

nemzeti érzéssel: megbélyegzi az olyan szeretetet, amely egyenlő ellenértéket követel, akár egy szatócs.”⁷⁹ „Ki is beszélne holmi otromba egyenlőségről” kérdi a hindu feleség, „amikor helyette ott van számára az imádat felajánlásának kimondhatatlan szentsége”.⁸⁰

377. *A szlávok szexuális viselkedési normái.* A délszlávok meg a kaukázusi népek eltűrik, hogy szexuális viselkedési normáik néha olyan szélsőséges formákat öltsenek, amelyek a kívülállók szemében erkölcstelennek tűnnek. A fiatalasszonyok igen szoros kapcsolatot tartanak vőfőlyeikkel; esküvőjük napján két vőfély kíséri őket mindenüvé. A menyasszony nem egyéb, csak leány, olyan férfihez adják, akit soha annakelőtte nem látott, akit nem szeret és soha nem is szerethet; idegen házba kerül, ahol életének hátralevő részében legfőbb kötelessége, hogy példás alázatossággal és fejet hajtva megnyerje apósának-anyósának tetszését; a hagyomány tiltja, hogy nyíltan közelítsen férjéhez; napközben jószerint alig látja; ámde szabadon érintkezhet férjének bátyjaival és öccseivel, akik vőfőlyei voltak. Az idősebbik, ha házasság jőindulatú sógornőjével szemben, legjobb barátja lesz. Ha egy albán otthonától távol dolgozik, hazatérve sohasem hoz ajándékot feleségének. Sokkal több figyelmet mutat bátyjának felesége iránt. A szerb fiatalasszony szégyenli házastársi kapcsolatát, erkölcstelennek véli, hogy a nyilvánosság előtt férjéhez szóljon, még azt követően is, hogy gyermekeket szült neki. Továbbra is idegen marad számára, kapcsolatuk ritkán terjed túl a szexualitáson. Mindenkinél jobban a saját bátyját szereti. Mélységes gyásszal gyászolja, férjéért viszont szégyen lenne gyászolnia, de kiváltképpen szégyen, ha egy menyasszony meggyászolja vőlegényét. A régmúlt időkben helytelen lett volna, ha a férfi közvetlenül esküvője után megkezdte volna a házasságot. Az első éjszakát a vőlegény fiverei, a menyasszony vőfőlyei töltötték a fiatalasszony mellett, a rákövetkező három éjszakán pedig a vőlegény anyja vagy nővére aludt a

menyasszony mellett. A vőlegény vonakodik. A szerb asszonyt kigúnyolják, ha az esküvőjét követő egy éven belül gyermeke születik. Egyes körzetekben a szexuális erkölcs igen szigorú, másokban viszont meglepően laza. A legrosszabb Karinthiában. Itt Gurkthalban kétszer annyi a házasságon kívül születettek száma, mint a törvényes gyermekeké, a házasság intézménye tehát jóformán nem is létezik. Horvát-Szlavóniában azok számára, akik összeházasodnak, közömbös, milyen korábbi kapcsolataik voltak házastársuknak. Más délszlávok között az esküvőn a vőlegénynek a szegény miatt tilos akár csak beszélnie vagy ennie is, a menyasszonynak meg zokognia kell, míg öltöztetik. A Balkán-félszigeten levő Bocca di Cattaro mellől jegyzik fel, hogy azon férfiakat, akik a házasság előtt tiltott viszonyokat tartanak fenn, olyan mérvű nyilvános megvetés sújtja, hogy azok körében, akiknek veszíteni való jóhírük vagy pozíciójuk van, nemigen fordul elő ilyen eset.⁸¹

378. *Az oroszok szexuális viselkedési normái.* Egészen a tizenkilencedik századig Oroszország egyes részein és a szomszédos szláv területeken széles körben uralkodott az a szokás, hogy az apa a fiát még gyermekkorában egy házasulandó korú fiatal nővel házasította össze, aki azután az apa ágyasa lett. Amikor a fiú felcseperedett, felesége már előrehaladott korú asszony, s több gyermek anyja volt. Ekkor ő is azt tette, amit az apja. A tágas ház és az együttlakó nagy család nagymértékben elősegítették a szokás meggyökerezését, s általában ezeket a tényezőket kárhoztatták is érte. Rhamm azonban cáfolja e nézetet.⁸² Ugyanez a szokás dívott ugyanis a bolgárok körében is.⁸³ Szerinte más indítéka volt: az apa gyarapítani akarta a nagy ház munkáskezeinek számát. 1623-ban Lengyelországban törvényt hoztak, melynek értelmében halállal büntetendő az a férfi, aki ilyenformán becsuteleníti meg menyét.⁸⁴ Ugyanezt a szokást jegyezték fel a délkelet-indiai tamilok körében.⁸⁵ Az Oroszország délnyugati

határán húzódó hegységekben a tizennyolcadik században jóformán ismeretlen volt bármilyen szexuális viselkedési norma. A nőknek valamennyi szláv népnél igen alacsony a státusuk és előírással tisztelettel tartoznak a férfiaknak. Bulgáriában a feleségek öt-tíz esztendővel idősebbek férjeiknél, mert már tizennégy éves fiúk is szerelmi életet élnek, igaz, hogy felnőtt, házasulandó korban levő nőkkel.⁸⁶ Mindezen okoknál fogva figyelemreméltó jelenség, hogy az ukránok roppant mértékletesek, a nemek közötti szerelem magasatos eszményét vallják, és viszolyognak a beszédben alkalmazott mindennemű durva kifejezéstől.⁸⁷ A népszerű orosz lakodalmas énekek mind szomorúak. A menyasszony bennük boldog gyermekként szerepel, aki szabadon élt apja házában, de most szomorú jövő vár rá, amelyről szerencsére mit sem sejt.⁸⁸ Karéliában „ismeretlen látvány az örömtől repeső menyasszony. Az eljegyzéssel megkezdődik a könnyek korszaka, és tart egészen a vőlegény házában megült lakodalomig. Még ha a menyasszony boldog és elégedett is, a viselkedési normák megkövetelik, hogy könnyeket ontson és bánatot színleljen.”⁸⁹ Az orosz falu ismert közéleti személyisége „a sirató asszony”. Ő tanítja a menyasszonyt arra, miként sirassa el „leányszabadságának” elvesztését.⁹⁰

379. Kaukázusi és szaharai törzsek. A kaukázusi cserkeszek tágas házakban, nagycsaládokban élnek egy pátriarka uralma alatt. Feleségeket közösen vásároltak vagy raboltak, de mindig annyit, ahány férfi volt a családban. Darinsky úgy véli, hogy azok, akik külön feleséget tudtak és akartak vásárolni, veszélyeztették az egész rendszert. Így azután a férfiak egyemberként elleneztek a monogám életközösségeket. Az ilyen közösségek a tömeg elleni bűnnek számítottak. Innen erednek a ma is uralkodó szokások: minden házassági kapcsolatot álcáznak, a házastársak a nyilvánosság előtt ügyet sem vetnek egymásra, esküvőkön pedig a kisfiúk meg a szomszédok rengeteget tréfálkoznak és ugratják a fiatal házasokat.

Mindez az ellenzés és helytelenítés régi megnyilvánulásainak a maradványa.⁹¹ A szaharai törzsek férfiai gyakran valamennyien hosszú napokra távol vannak. Ez szabadságot biztosít az asszonyoknak. A férfiak azonban zokon veszik tőlük, és megbüntetik őket feltételezett hűtlenségükért. Az asszonyok között híres prostituáltak is akadnak.⁹²

380. *Középkori szexuális viselkedési normák.* A középkori szexuális viselkedési normák két ellentétes gondolatmenetből erednek: az egyik szerint a nők gonoszak, veszedelmesek és óvakodni kell tőlük, a másik szerint viszont elbájolóak és csodálatra méltóak, megérdemlik a tiszteletet és imádatot. Mindkét szemlélet oktalansággá és bűnné torzult; az önzés meg a fényűzés létformáivá lettek. Általánossá vált a körmönfont képmutatás és őszintétlenség. Szakkifejezéseket használtak a fogalmak meghatározására, csak azért, hogy elhomályosítsák etikai jelentőségüket. A *Minne**-nek idővel rossz értelmi jelentése lett, már csak erotikus szenvedélyre alkalmazták. A *courtoisie*** a közönséges utcai leszólítással azonosult.⁹³ A *Vox Clamantis*-ban (1382) Gower megkísérelte meghatározni és körülírni az érzéki szerelmet. Hajlik a nőkre vonatkozó szerzetesi szemléletre, ámde jó és nemeslelkű asszonyokról ír. Alanus ab Insulis (†1203) *De Planctu Naturae* című művében⁹⁴ az emberiség bűnein és a férfiak meg nők bűnös kapcsolatán kesereg. Megkísérel különbséget tenni nemes és nemtelen szerelem között. Írása a nőkultusz tetőzésekor jelent meg. A *Rózsa-regény* láthatóan a valóságos bűnt tárgyalja. Azt állítják, hogy a nőt bőkezű ajándékokkal kell megnyerni. Megbélyegzik a nők közönséges feltűnésvágyát és pompaszeretetét. Ha egy házasság balul üt ki, a férfiak azt mondják, Isten az oka — de Isten jószágos, a rossz

* Eredeti jelentése szerelem. (A szerk.)

** Eredetileg: udvarias szolgálat. (A szerk.)

az emberből fakad.⁹⁵ A tizenötödik századi *Paston Letters* a házasságot kizárólag kereskedelmi ügyletként tünteti fel.⁹⁶ Egy leány felsorolja szeretőjének, milyen hozományt ad neki az apja; ha nem elégszik meg vele, többé ne is lássa.⁹⁷ „A gazdám tréfálkozva megkérdezte, vajon a férfi nem verheti-e meg saját feleségét.”⁹⁸ A könyv egyetlen szerelmi házassága Margaret Pastoné, aki a család egyik volt cselédjéhez megy férjhez. Margaret anyja, a *Levelek* legfigyelemreméltóbb alakja, jóllehet 20 fontot hagyományoz végrendeletében lánya e házasságból származó unokájára, édesgyermekére nem hagy semmit. Schultz⁹⁹ szerint a házasságok a középkorban végeredményben semmivel sem voltak boldogtalanabbak mint korunkban, s a házasságtörés sem volt gyakoribb, mint manapság; továbbá, a papok akkor sem éltek kicsapongóbb életet, mint ma. Hosszasan idéz Geilertől és Murnertől, a tizenötödik század vezető erkölcsprédikátoraitól. Geiler a strassburgi katedrálisban prédikált, Murner pedig franciskánus barát volt. Geiler hihetetlenül durva és szókimondó. Azt állította, hogy általa ismert eseteket pellengérez ki, amikor férjek hasznát húztak feleségükből, vagy feleségek férjükkal megegyezve kötöttek mindkettőjük számára előnyös ügyleteket. Jellegzetes esetekként dörgött ellenük, s megkísérelte lebeszélni a férfiakat is, a nőket is a házasságról.¹⁰⁰ A kastélyélet egyhangú és értelmetlen volt, kiváltképpen az asszonyok számára, akiket ráadásul részben még elszigetelt lakosztályokba zártak el. A fiatal férfiaknak és nőknek alig volt alkalmuk a találkozásra. A nők számára a házasság tartogatta a boldogság ígértét.¹⁰¹ Jóllehet szükséges volt a nő beleegyezése, férfirokonai ellenőrizték minden lépését, még akkor is, ha özvegy lett; igaz, a nők között nemigen akadt egyéniség, és rendszerint örömmel elfogadták az első kérést.¹⁰² A tizenkettedik század vándorénekesei közönséges csavargók voltak. Az ő felfogásuk szerint a szerelem csupán érzéki dolog, így azután felettébb léhán nyilatkoztak a nőkről. Dalaikban a nők esengenek a férfiaknak. A tizenharmadik században

már öntudatosabbnak és méltóságteljesebbnek írják le a nőket. Siegfried kékre-zöldre korbácsolta feleségét.¹⁰³ Brunhildát is verte a férje. Az asszonyok nagyfokú odaadással viseltettek férjük iránt, kiváltképpen balsors idején, még harcoltak is értük férfimódra.¹⁰⁴ Az ebből a korból származó történeteket olvasva szüntelenül megütközünk az emberek bárdolatlanságán. Lübeckben például, ha egy fiatal özvegyasszony férjhez ment, a tömeg hangosan gajdolvá körülvette a házát, a vőlegénynek meg zajos zene közepette ki kellett állnia közszemlére egy erre a célra fölállított négy-sarkos kőre, „hogymegalapozza a maga és felesége jóhírnevét”.¹⁰⁵ A karnevál korlátlan lehetőséget biztosított a népi ízlés minden vaskossága és trágársága megnyilvánulásának.¹⁰⁶ A nőkultusz voltaképpen a szabadszerelem kultusza volt, s ellentétben állott a tisztes házasság intézményével. Még a tizenkettedik században is panaszkodtak a silány irodalom okozta erkölcsi romlásra. A nemesek és a lovagok elfajzottak a keresztes hadjáratokban meg a Hohenstaufok itáliai háborúi során.¹⁰⁷ „Úgy tűnt, mintha az egyház doktrínája támogatná a család intézményét, ámde valójában nem így állt a dolog. Éppen ellenkezőleg, az egyház aszketikus-hierarchikus hitbuzgósága következtében a családi kötelékek inkább lazultak, semmint erősödtek.”¹⁰⁸ Dulaure¹⁰⁹ Gersont meg Nicolas de Clemagnes-t idézi annak bizonyítására, hogy a tizenötödik századi zárdák a kicsapongás fészkei voltak. A strassburgi katedrálisban elhangzott egyik prédikációjában Geiler meghökkentő képet festett a zárdáról.¹¹⁰ Eszerint a zárda nem egyéb, mint a környékbeli nemesurak bordélyháza.¹¹¹ A tizenötödik század végén a viselkedési normákban végbemenő és a protestáns egyházszakadásra vezető forrongás és változás idézte elő a Jansen által művének hetedik és nyolcadik kötetében oly erőteljesen hangsúlyozott társadalmi zűrzavart. Forradalmi helyzet állt elő: a régi erkölcsi normák már összeomlottak, az újak viszont még nem alakultak ki. A tizenhatodik századi protestánsok gúnyolták és a cölibátus ellentmondásai

és kétszínűségei miatt megbélyegezték a római katolikusokat, a katolikusok meg a házasság lazulásának vádját szegezték a protestánsoknak. Mindkét félnek igaza volt.

381. *A „jó feleség” követelménye. Páros házasság.* Joggal feltételezhető, hogy ha egy nő valaha is úgy indult neki a házasságnak, hogy az nem volt eleve visszataszító számára, el volt szánva arra, hogy „jó feleség” legyen. A társadalmának viselkedési normáiból kiinduló neveltetése megszabta számára a „jó feleség” fogalmát és követelményeit. A középosztályban alakultak ki a szerelem és a házastársi ragaszkodás modern érzelmei. Feltehetőleg a középkori burzsoázia és a görög-római birodalom szabad népessége legalacsonyabb rétegeinek viselkedési normáiban gyökereznek. Ez a középosztály az az osztály, amely a modern társadalmat uralja, és az ő érdekeinek kedveznek leginkább az újkori gazdasági fejlemények, amelyek fölszámolták a férfiuralom és az aszketikus tisztaság régi eszményképeit. A tizenkilencedik század közepén talán Coventry Patmore költeményei és Anthony Trollope regényei fejezték ki legszemléltetőbben annak a házastársi ragaszkodásnak az eszményeit, amelyek e kor angolul beszélő népei körében elevenen éltek. Napjainkban e nézeteket nyilván nyárspolgárinak tekintik, s az inga ismét a régi arisztokratikus normák felé lendül. A „jó férj” fogalma kölcsönhatásban áll a jó feleségével, és a modern páros házasság szerves alkotóeleme. Az erotikus elemet finomítják és elfojtják, vagy legalábbis megtagadják. Az elfogadott és helyeselt eszmények megfegyvermezik és összpontosítják a férfi akaratosságot, tartósabbá teszik a szexuális érzelmeket. Mindez erőteljesebben integrálja a családot, a családi viselkedési normák pedig pallérozzák és megóvják az érzelmeket. Sok esetet ismerünk, amikor a viselkedési normák öntudatlan és szándékolatlan működése nyomán olyan eredmények születtek, amelyek igen jelentősek voltak az emberiség jó- és balsorsa szempontjából. De mindezek közül az egyik legcsodá-

latosabb, hogy kialakult a házastársi ragaszkodás, meglehet a legnemesebb érzelm, a férfiaknak a nőkön gyakorolt zsarnokságából, és a szexualitás aszketikus tagadásából kifejlődött az a közös elem, amely buja és egészségtelen érzékiséget is tartalmaz.

382. „Egy test”. Az „egy test” nézet vagy kép nem a zsidó vagy a keresztény vallás sajátossága. Az Ótestamentumban egyértelműen testi egyesülésre utal. Azt az eszményt hivatott kifejezni, amely szerint a házasságban két életnek, két érdekeknek kell egybeolvadnia. Igen tanulságos, hogy a házasságról minden korban folytatott vitákban voltaképpen milyen kevés és milyen közhelyszerű érvek hangoztak el, s milyen gyakran bújtak szóképek mögé. Az „és lesznek egy testté”, ha nem érzéki, csakis rituális jellegű lehet, a rituális fogalmak viszont csakis konvencionális fogalmak — megfelelnek azoknak, akik közmegegyezés révén hajlandók ismételgetni a formulákat és végrehajtani a rituális aktusokat. Nem realitások. A házasság problémája az, hogy két emberi lény megkísérli az együttélést. Két emberről van szó, nem egyről. S mivel ketten vannak, kétfajta az ízlésük, a vágyuk, a jellemük és az akaratuk. Erkölcsefilozófusok vagy jogászok esetleg meg tudják határozni az „egy test” eszméjét úgy, hogy lefordítják a jogok és kötelességek nyelvére, de semmiféle államhatalom nem szerezhet kötelező érvényt egy ilyesféle definíciónak. Következésképpen, a definíció értéktelen. Az eszme az államon vagy a családon túlmenően olyan gondolatkör része, amelyben kettő alkotja az egész világot. Kívül esik a viselkedési normák hatókörén is, kivéve, amennyiben a viselkedési normák a valóságos vagy képzelt vitatémákban százával felmerülő megítélések révén megtanították a férfit meg a nőt a házasság harmóniájához elengedhetetlen viselkedésmódra. Hogyan lehet ez esetben két akarat egy akarattá? A régi felfogás értelmében az egyik akaratnak (az asszonyénak) mindenkor alá kell vetnie magát a másik akaratnak. Mivel ezt

a szemléletet ma már helytelennek ítéljük, a modern felfogás véget nem érő viták formáját ölti, az egyik fél óhatatlanul vereséget szenved, ennek a mindennapi életben való minden következményével és jellemkihatásával.

383. Páros házasság. A páros házasság egy férfi és egy nő életközössége, amelyben minden jog, kötelesség, hatalom és előjog mindkettőjük számára egyenlő és azonos, hiszen a házastársak viszonya minden tekintetben kölcsönös és viszonyos. Így a két élet, a két érdek maradéktalan összeolvadására vezet. A páros házasság és valamennyi ezzel járó viselkedési norma a monopólium terméke. Hérodotosz¹¹² azt írja az agatürzoszokról, nőközösségben éltek, hogy valamennyien testvérek lehessenek, és semmiféle féltékenységgel vagy ellenséges érzülettel nem voltak egymás iránt. Ez az egyik lehetséges megoldás, melynek során a békét és a harmóniát a szexuális érdekek fölé helyezik. A páros házasság a monopólium révén törekszik a szexuális érdekek maximális kielégítésére. Ennek érdekében föláldozza a békét és a harmóniát. Minden monopólium azok érdekében létesül, akik birtokosai. Káros kihatásait azok körében találjuk, akik kívül rekednek ezen a monopóliumon. Jóllehet viselkedési normáink manapság megkövetelik, hogy a férfi meg a nő a szerelem révén találjon egymásra, tehát a legsajátosabb és legkizárólagosabb szelekciót valósítsa meg, semmiféle apparátussal vagy értelmes módszerrel sem rendelkezünk e választás végrehajtásához. Az a képzet, hogy az ilyen választás szükséges, ezért újabb nehézséget, akadályt jelent. A páros házasság, részben a szülők fokozott érzelmei és az integráltabb család-intézmény következtében, megnöveli a költségeket és súlyosbítja a házasság gazdasági feltételeit. A népesség jelentős hányadát cölibátusra kárhoztatja, s ezek a kirekesztettek szenvednek leginkább a családi életnek ilyenformán történő elrendezésétől. Főként a nők vallják ennek kárát. Minden, ami megsérti a viselkedési normák által tartalmazott tabut,

bűn, és katasztrofális következményekkel jár mindazokra, akik részesei annak. Minél valószínűsőbb a páros házasság, annál súlyosabb következményekkel jár mindennemű tiltott kapcsolat. A nők összehasonlíthatatlanul többet szenvednek ettől a rendszertől, mint a férfiak. A tabu keretein belül a férjzetlen nők értelmetlenül tengetik létüket, vagy pedig minden erejüket leköti a létfenntartás, aminek az útjában különleges nehézségek és akadályok tornyosulnak. Ezt az árat fizetik a nők mindazokért az előnyökért, amelyeket a páros házasságból húznak, szemben a nemi kapcsolatok valamennyi többi formájával. A kiindulási feltételezés az, hogy minden férfi és nő párt találhat — ami nem felel meg a valóságnak. Igen csekély figyelmet fordítanak ezekkel a páros házasság adta előnyökkel szemben fellépő fejleményekre. A viselkedési normák azt prédikálják a férjzetlen nőknek, hogy ez az elképzelhető legjobb megoldás, s hogy minden más megoldás elképzelhetetlenül szörnyűséges következményekkel járna. A férjzetlen nők feltehetőleg nagyon ritkán tekintik magukat azon rend áldozatának, amelyekből férjzett nővéreik hasznot húznak. Elfogadják a sorsot, amely megfosztja őket az önmegvalósítás lehetőségétől, kivéve azt a néhány kimagaslóan tehetséges nőt, aki a létért folytatott küzdelemben önálló karriert tud kiharcolni. A társadalmi rendünkkel kapcsolatos szinte valamennyi vita során felvetődnek a tulajdon problémái. S éppen a szexuális viszony kapcsán merül fel minden valóban súlyos kérdés.

384. *A házasság a modern kor viselkedési normáiban.* Igen figyelemreméltó, hogy korunkban a házasság a rítusnak (hiszen amit szóban mondanak el a házassági szertartás során, vagyis a racionális tartalom, csekély jelentőségű, az emberek jóformán figyelemre sem méltatják; vajon milyen erő támasztja alá az „engedelmeskedj”-et?) a magánügyekbe történő vallási beavatkozásnak és annak, hogy egy szertartásnak jelentőséget tulajdonítanak, legszembeszökőbb és legelter-

jedtebb példája. Ha két ember együtt él, cselekedetük helyességének vagy helytelenségének megítélése attól függ, vajon részt vettek-e együtt egy bizonyos szertartáson, vagy sem. Ez határozza meg, „házasok”-e vagy sem. Ha ugyanis közösen részt vettek e szertartáson, teljesen függetlenül attól, mi hangzott el vagy mi történt ott, kifejezésre juttatták azon akaratukat, hogy házasságra lépnek; ez megfelel a viselkedési normák előírásának, amelyeknek az állam, adott helyen és időben, érvényt is szerez. A nő „érezni akarja, hogy férjhez ment”. Sok asszony nem érezné ezt egy pusztá polgári esküvőn; mások „kórusos templomi esküvőhöz” ragaszkodnak; megint mások azt kívánják, hogy az esküvői szertartást úrvacsorával kössék egybe. Meglehet, egy előkelő nemes ember leánya házassági szerződés híján nem is érezné teljes értékűnek házasságát. Így tükröződik a viselkedési normák konkrét hatása a korabeli szokásokban, így válik nyilvánvalóvá, hogy a megfelelő módon végrehajtott házasság képzetét mennyire teljes mértékben a társadalom, vagy valamely osztályának, esetleg szektájának viselkedési normái alakítják ki.

385. *A páros házasság alaki meghatározása.* A többférjűség akkor ment át többnejűségbe, amikor az emberek már elegendő tulajdonnal rendelkeztek.¹¹³ Volt semleges átmeneti időszak, amikor egy férfinak csupán egyetlen felesége volt. Következésképpen, a monogámia nem valamiféle specifikus fogalom. Egynejűségről beszélhetünk akkor is, ha a férfinak csak egy felesége volt, de emellett ágyasokat és rabnőket is tartott, vagy valóban csupán egyetlen felesége volt, jóllehet belátásán múlt, nem kíván-e több feleséget is tartani. A „páros házasság” meghatározásra mintegy szakkifejezésként van szükségünk azon házasságforma definiálására, amely ugyanolyan mértékben kizárólagos és állandó a férfi, mint a nő számára, amelyet mindkét fél szabad elhatározásából vállal, s amelyben minden jog és kötelesség kölcsönös.

Ebben a közösségben maradéktalanul egyesülhet két élet, két érdek. Semmiféle más életközösségben nem képzelhető el efféle egyesülés. E páros házasság eszménye vezérli korunkban és civilizációnkban a házassági szokásokat, ennek a szelleme és értelme ad neki tartalmat, ez határozza meg valamennyi vitánk normáit, jöllehet azokat távolról sem valósítják meg egyetemesen. Népszerű irodalmunkban az eszmény a „pá-tosz”-szal emlegetett dolgok közé tartozik.¹¹⁴ Vajon honnan ered? Valójában nemigen állapítható meg. A szegénység és alacsony társadalmi státus kényszere folytán fennállott azokban az osztályokban, amelyekben gyökeret vert a kereszténység. Kifejezésre jutott a kánonjogban. Az alsóbb osztályokban ellenállt azon egyházi erőfeszítéseknek, hogy elfojtsák a közösség felmagasztosítása érdekében. S ugyanezen osztályok körében ellenállt a reneszánsz lealjasító befolyásának. Ezekkel az osztályokkal együtt jutott el a jólét és a polgári hatalom csúcsaira. Az újkorban az „erkölcs” kifejezését lényegében arra alkalmazzák, ami megfelel a páros házasság erkölcsi követelményeinek.

386. *A páros házasság etikája.* A páros házasság kizárja a szexuális kapcsolat minden más formáját. A modern kor embere nehezen értheti meg, miként állhattak fenn egymás mellett különféle formájú szexuális kapcsolatok úgy, hogy mind-egyiket helyesnek tartották. Ennek magyarázata a viselkedési normákban rejlik. Az ágyas olyan nő lehetett, aki — ha a viselkedési normák ezt így határozták meg — pontosan körülhatárolt és törvényesen szavatolt kapcsolatban állott egy férfival. Körülményei folytán nem nyílt módja arra, hogy elérje a legfelső, tehát a feleség státusát, de a társadalom által szintén tiszteletreméltónak ítélt státust élvezett. Ugyanez elmondható a rabnőről vagy a morganatikus feleségről is. A zsidók, a görögök, a birodalom korában a rómaiak körében az ágyasokat osztályként ismerték el. Egészen a tizennegyedik századig az ágyast nem olyan nőnek tekintették,

aki sutba vágta becsületét,¹¹⁵ s noha ezt követően bizonytalanra vált társadalmi helyzete, még további két-három évszázadon át nem tartották megvetendőnek. Uralkodó családok tagjainak morganatikus házasságával korunkban is találkozunk. Semmi, amit a viselkedési normák a létérdekek megoldása módjának ismernek el és eként határoznak meg, nem lehet helytelen. Ezzel magyarázható a szakrális prostitúció, az ideiglenes házasság (Kínában, Koreában, Japánban, az ókori Arábiában) és a királyi ágyasok intézménye (mivel a király kénytelen volt elfogadni az előírt rangú státus feleséget stb.), valamint mindazon különös megoldás, amelylyel a történelem során találkozunk. A páros házasság azonban elsöpört minden egyéb formát. A városi tőkés középosztály rendszere megszilárdult mindazokban az új országokban, amelyekben szűkre szabott keretek között minden férfi és nő egyenlőséget élvezett, s amelyekben a nők kivették részüket a létért folytatott küzdelemből. Ezekben az országokban a környezet kedvezett azon osztály viselkedési normáinak, amelyből a kivándorlók származtak. Az óhazában a középosztály viselkedési normái összeütközésbe kerültek a parasztok meg a nemesek viselkedési normáival. Mindinkább az előbbiek kerekedtek felül. E tendencia mindenütt azonos volt, jóllehet e fejlődés konkrét szakaszainak időpontjai különbözőek voltak. Ami pedig a nőket illeti, azok az országok, amelyek a modern kor mozgalmának utóvédjét alkotják, megtartják a régi viselkedési normákat; azok viszont amelyek élenjárók, leginkább emancipálták a nőket, s törvényeikből kirekesztettek mindent, ami eltűrt bármi egyebet, mint a páros házasságot. A kicsapongás természetesen még mindig befolyással van a körülményekre, és a gazdaság megnövekedése meg a fényűző életmód elharapózása szemelláthatóan kedvez azon tendenciának, hogy ismét felélesszenek néhány arisztokratikus színezetű régi szokást. Előrelátható, hogy mielőtt megszűnnek a jelenleg az alsóbb középosztálynak kedvező gazdasági tényezők és új feltételek

alakulnak ki, ismét megváltoznak majd a házassággal kapcsolatos viselkedési normák. Jelenleg a körülmények hozzák létre a demokráciát és a páros házasságot. Mindkettő feltételes és átmeneti. Egy arisztokratikus társadalomban a férfi előjoga, hogy családi életének formáit megszabja. Mihelyt nehezebb lesz az élet, arisztokratikussá válik, és feltehetően ismét megjelenik majd az ágyasság intézménye.

Nyilvánvalónak tűnik, hogy a páros házasság véglegesen fölszámolta a múltban oly szívósan hangoztatott nézetet, miszerint a nők természetüknél fogva rosszak, vagyis hogy az emberi faj egyik fele szakadatlanul lehúzza a másikat. Napjainkban az ezzel ellentétes nézet kerekedik felül, amely szerint a nők mind jók, ennél fogva alkalmasak arra, hogy szakadatlanul fölemeljék a férfiakat. Mindezek a szemlélet-ingadozások csupán azt jelzik, miként teremti meg a körülmények és érdekek minden kilengése a maga téveszméit.

387. A páros házasság monopolisztikus jellegű. Kimutattuk, hogy a páros házasság monopolisztikus természetű. Elkülönbült családot hoz létre, táplálja a családi büszkeséget és becsvágyat. Összefonódik a tőkével, s aligha érkeztünk még el arra a fokra, hogy tisztán lássuk, mivé válik majd egy plutokrata osztály befolyására, nagy jólét esetén. Az eddig felsoroltak alapján nyilvánvalóan az a legfontosabb, hogy a férj és a feleség egyazon viselkedési normák alapján nevelkedjék. A páros házasság ugyanakkor individualista jellegű. Ezen az akadályon feneklik meg minden rendű és rangú szocialista elképzelés. A család létfenntartási költségeinek növekedésével mind szorosabbá, létfontosságúvá válik a család és a tőke közötti kapcsolat. Minden gondolkodásra képes szocialista kénytelen hadba szállni a házasság és a család intézménye ellen, hiszen azt kell tapasztalnia, hogy a házasság meg a család az „individualista bűnök” lebírhatatlan erődjéi. Tüzérségét azonban álcáznia kell, mert nem meri nyíltan fölvonultatni.

388. *A házasság jövője.* Balga dolog lenne azt képzelni, hogy a házassággal kapcsolatos viselkedési normáink már elérkeztek végső stádiumukba. Mivel a viselkedési normáink alapján alakuló házasság szabad és individualista, nemigen törődünk azokkal, nem sajnáljuk azokat, akik nem képesek alkalmazkodni hozzá, vagy alkalmazni azt körülményeikhez. Jogukban áll elválni, jöllehet némi nehezítést éreztetnek velük, ha élnek ezzel a jogukkal. Ostobaság feltételezni azt is, hogy csakis a jelenlegi helyzettel elégedett emberek szabályozzák majd azokat a változásokat, amelyeket a jövő hoz a viselkedési normákban. A házasság könnyűszerrel olyanná változtatható, hogy a férfiak visszautasítsák. A nők már a múltban is nemegyszer föllázadtak ellene.¹¹⁶ Elképzelhető, hogy e lázadások megismétlődnek.

389. *A szexuális életközösség normális típusa.* Meglehet, Leckynek van igaza, amikor ezt állítja: „...igen megalapozottnak tűnik, hogy egy férfi és egy nő életen át tartó közössége legyen a nemek közötti kapcsolat normális vagy domináns típusa. Ez, egészében véve, bizonyíthatóan igen nagymértékben elősegíti mindkét fél boldogságát, sőt erkölcsi emelkedettségét is. De nézetem szerint ezen túl nem léphetünk, kivéve, ha valamiféle különleges reveláció nem következik be. Ebből azonban semmiképpen sem következik, hogy mivel ez az uralkodó kapcsolat, egyszersmind az egyetlen típusú kapcsolat is legyen, vagy hogy a társadalom érdeke azt követelné, hogy mindennemű kapcsolatot egyazon sémába erőszakoljunk.”¹¹⁷

390. *Válás.* Az anyaaági családban az asszony eltaszíthatta férjét. Megtehetette ezt valamennyi olyan átmeneti formációban is, amelyben a férj az asszony gyermekkori otthonába költözött. Az apaági családban a rablás vagy vásárlás útján szerzett feleség a férj tulajdona volt, akárcsak bármely egyéb tulajdona. Ha a férj jónak látta, lemondhatott róla vagy el-

dobhatta a tulajdonát. A két szokással járó kísérő körülmények (az első értelmében a férj költözött a feleséghez, a második értelmében otthonába vitte a feleségét) nyilvánvalóan nagymértékben kihatottak az asszony státusára. Az utóbbi esetben függőségbe, sőt alávetett helyzetbe került férjével szemben, s nem válhatott el tőle.

39J. Káldeában* a férj, pusztán csak azzal, hogy kijelentette: „Nem vagy a feleségem”, elválhatott, de vissza kellett szolgáltatnia a hozományt, és az asszonyt levél kíséretében vissza kellett küldenie az apjához. Ha az asszony azt mondta férjének: „Nem vagy a férjem”, vízbe fojtották. A házasságtörő asszonyt egyszál ágyékkötőben kihajtották az utcára, és ott kényre-kedvre kiszolgáltatták a járókelőknek.¹¹⁸ E szemlélet értelmében, amely áthatotta a zsidó rendszert, sőt utat talált Mohamed tanításaiba is, a feleségnek olyan kötelességei vannak, amelyhez fogható kötelezettségekkel férje nem rendelkezik. Vagy eleget tesz e kötelességeknek, vagy elkergetik. A férfi nem követhet el házasságtörést, a nő nem válhat. A válást legteljesebb mértékben Hindusztánban tiltják, ahol az asszony (meglehet alig öt-hat éves gyermek), mihelyt férjhez adják, örökön-örökké férjének tulajdona, bármi történjék is. Egészen haláláig az övé, de ebben az esetben férje újra nősülhet. Romulus engedélyezte a válást a férfiak számára, abban az esetben, ha az asszony csecsemőmérgezésre vetemedett, erős bort ivott, álkulcsot készített vagy házasságtörés bűnébe esett.¹¹⁹ Numa egyik törvényének értelmében a férfi, akinek tetszés szerinti számban lehettek gyermekei, ideiglenesen vagy véglegesen átengedhette feleségét egy másik férfinak.¹²⁰ E törvények láthatóan feledésbe merültek. Ha talán valóban léteztek is a régmúlt időkben, nem szabályozták a korai római társadalom életét. Egy későbbi

* Az ókori Babilonban (A szerk.)

törvény kimondta, hogy a polgárjogok elvesztését kiszabó ítélet szabaddá teszi az elítélt házastársát. Az i.e. utolsó században a válást nagyon megkönnyítették, s általános szokássá is vált. A viselkedési normák fokozatosan enyhültek, végül engedélyezték a válást. Augustus válásra kényszerítette Livia férjét, mert ő maga kívánta feleségül az asszonyt, jóllehet az másállapotban volt.¹²¹ Az ifjabb Cato feleségét odaadta barátjának, Hortensiusnak, majd annak halála után ismét visszafogadta.¹²² Sempronius Sophus elvált feleségétől, mert az nem kérte beleegyezését ahhoz, hogy elmenjen a cirkuszi játékokra.¹²³ Az i.sz. első évszázadban asszonyok is elváltak férjeiktől. Juvenalis megemlíti egy asszonyt, akinek öt esztendő alatt nyolc férje volt.¹²⁴ A keresztény aszkézis szemzőgéből író Tertullianus megállapítja, hogy „a válás a házasság következménye”.¹²⁵ Szent Jeromos tudott egy asszonyról, aki már a huszonharmadik férfihoz ment férjhez, ő pedig a férfi huszonegyedik felesége volt.¹²⁶ Seneca azt fejtegette, hogy a nők nem a konzulok szerint, hanem férjeik alapján számítják az éveket.¹²⁷ A nők lefelé nivellálás révén jutottak el az egyenlőséghez. „Juvenalis új asszonya merészen a férjével egyenlő bűnös szabadságot követel.”¹²⁸ Mindezek az esetek e kor viselkedési normáinak elkorcsosulásáról tanúskodnak. S mivel meghökkentőek, az a veszély fenyeget, hogy túlságosan nagy szerepet tulajdonítunk nekik az akkori idők viselkedési normáiról alkotott elképzeléseinkben. Valamennyi író ezeket az eseteket ismételteti. „Az *Agricola*-ból, továbbá Senecának Marciához és Helviához intézett leveleiből kitűnik, hogy még a legsötétebb időkben is léteztek otthonok, ahol a régi római önmérséklet és józanság légköre uralkodott, ahol a derék asszonyoknak jelentős befolyásuk volt férjükre és fiaikra, s ahol az erény szilárdítására, akár csak nálunk a Bibliát, a hajdani köztársaság példáit mutatták fel.”¹²⁹

392. *A rabbik tanítása a válásról.* Rabbi Sammai iskolája a következőket tanította: „A férfi ne taszítsa el az ő feleségét, hacsak nem találja valóban szemérmetlennek.” Rabbi Jochanan szerint „a feleség eltaszítása utálatos dolog”. Rabbi Eliezer pedig azt mondta, hogy „amikor egy első feleséget eltaszítanak, maga az oltár is könnyeket hullajt”.¹³⁰

393. A házasságra vonatkozó korai római viselkedési normák ridegek és könyörtelenek voltak. A házasság a családon belüli ügy volt, tehát a családfő hatáskörébe tartozott. Törvény nem tiltotta a válást, hiszen az ilyen törvény a család férfi fejének tekintélyét csorbította volna, de a cenzorok a közvélemény nevében hosszú időn át meggátolták, hogy a házasságokat könnyelműen felbontsák. Kevés válásra került sor, ezeknek is nyomós oka volt, s a családi tanácsnak indokoltnak kellett találnia a válást. A második házassághoz, amelyre az előző élettárs halála után került sor, mindig valami gyanú tapadt. Még a férfiak sem mentesültek ezen gyanú alól.¹³¹

394. *Páros házasság és válás.* A páros házasság elterjedésével eljött az ideje annak, hogy alapos okkal a nők ugyanúgy beadhatták a válókeresetet, mint a férfiak. A szabadabb válás tehát a páros házasság velejárója. Ez elkerülhetetlen, amennyiben elismerjük, hogy egyáltalán fennállhat alapos ok a válásra. Minél költőibbek és fennköltebbek a házasság intézményéhez tapadó eszmények, annál valószínűbb, hogy a tapasztalat csalódáshoz vezet. Ha valamelyik házastárs az a meggyőződéssel lép házasságra, hogy élettársa a világ legremekebb férfia vagy asszonya, igen kevés esetben kerülheti el a csalódást és kiábrándulást. Továbbá, a páros házasság, mivel kizárólagos, igen szűkre szabott és specifikus életkörülmények között, kockáztatja a házasfelek boldogságát. E körülmények kényszerítő ereje sok ember számára szükségyszerűen elviselhetetlenné válik.

Az ókori germán jog abszolút szabadságot biztosított a közös megegyezésen alapuló válás számára. A házaspár ugyanolyan szabadon véget vethetett életközösségének, ahogyan házasságra lépett. A germán népek törvényeiben kevés intézkedést találunk, amely az asszony panasza alapján tette volna lehetővé a válást. A longobárdok törvénye módot nyújtott arra, ha súlyos testi bántalmazás esete forgott fenn.¹³⁹

395. *Válás a középkorban.* A középkori egyház állítólag nem engedélyezett semmiféle válást. Ez merőben álhatalom állítás. Az aszketikus életszemlélet háfására az egyház egyre önkényesebb megkötéseket alkalmazott a házassággal kapcsolatban, amelyek jóval túlmentek a Szentírás előírásain vagy a korai egyház gyakorlatán. Mindinkább megnehezítették a válást. E két tendencia ellentétesnek bizonyult, hiszen minél több a házassággal kapcsolatos megszorítás, annál nagyobb a valószínűsége, hogy minden házasságról kimutatható e megszorítások valamelyikének megsértése, tehát az, hogy a házasság *ab initio* (eleve—A szerk.) érvénytelen. Ez pedig tökéletesebben eltörölte a házasságot, mint ahogyan bármiféle válás *a vinculo* (a kötelékből—A szerk.) fől számolhatta volna. Mitöbb, amikor a legkülönbébb felmentési lehetőségek álltak rendelkezésre, melyek segítségével — pénz és politikai befolyás révén — a gazdagok és hatalmasok felbonthatták házasságaikat, „az egyház törvénye” már nem számított törvénynek. Továbbá, míg a középkori egyház doktrínája a házasság tökéletességéről és eszményi jellegéről szólt, a gyakorlati egyházi rendszer bőséges engedményeket tett az emberi gyarlóságnak, s ennek révén oldotta meg a boldogtalan házasságok problémáját. A kánonjog engedélyezte a férfiak esetében az ártatlan fél számára a válást meg az újr házasságot, amennyiben a feleség részéről házasságtörés, testi alkalmatlanság, lepra, hűtlen elhagyás, fogságba esés, eltűnés, a férj meggyilkolására szőtt összeesküvés bűne állt fenn. Ugyanakkor engedélyezte a válást meg az újr házasso-

dást a feleségnek, ha a férj viselkedése lehetetlenné tette a vele való együttélést. A váláshoz azonban elengedhetetlenül szükséges volt az egyházi hatóság diszpenzációja.¹³³

396. Mindebből a lényeg az, hogy sohasem létezett, és sohasem létezhet olyan társadalom, amely maradéktalanul tiltja a válást. Az apaági család valamennyi fejlődési fokán jogában áll a férfinak elúzni otthonról feleségét, vagy a feleségnek elszöknie férjétől. Akkor válnak el, ha eldöntötték magukban, hogy el akarnak válni. A házassági problémák könnyű megoldása lenne, ha biztosítanánk, hogy a társadalom az erejét arra használja fel, hogy az egyet nem értő házastársakat, vagy azokat, akik a körülmények alakulása folytán képtelenek további együttélésre, mindennek ellenére házasságuk fenntartására kényszerítse. Az ilyen kényszer azonban csak végtelen nyomorúságot, szégyent és bünt eredményezne. A válásnak megvannak az okai. Már az Újtestamentum elfogadja indokként a házasságtörést. Ez ésszerű indok, kiváltképpen a páros házasság intézménye esetében. Létezik azonban számos egyéb ésszerű indíték is. Akadnak ezek között a kánonjog által is elismert, fentebb már idézett modern indokok is. Az Újtestamentum szövegmagyarázata távolról sem egyszerű. Ennek nyomán nem alakult ki egyszerű és következetes doktrína, ezért következtetésre és dedukcióra kell hagyatkoznunk. A Korinthusbeliekhez intézett II. levél VI. 14. pontja ellentmond a Korinthusbeliekhez intézett I. levél VII. 12. pontjának. Végző fokon a viselkedési normák döntenek el, mit tekintünk elegendő oknak a váláshoz. Az Egyesült Államok törvényei valaha igen messze mentek el abban, hogy eleget tegyenek a házastársak panaszainak. Végül azonban semmivel sem voltak a válófelek elégedettebbek, mint annak előtte. A botrányos esetek arra a meggyőződésre vezettek, hogy „túlságosan messzire mentünk el”, s jelenleg bizonyos engedmények visszavonásának tendenciája érvényesül. Az elvált felek jónéhány régebbi barátja nem törődik azzal,

hogy törvényesen kimondják a válást, s ezek továbbra is fenntartják a társadalmi érintkezést az elvált házastársakkal. Valóságos magatartási kódex alakul ki, amely elősegíti a tényekhez való alkalmazkodást. A szekták is elősegítik az efféle szabályok kialakulását. Meglehet, túlságosan is szigorú előírásokat dolgoznak ki. Még a szekta tagjai sem élnek az előírásoknak megfelelően. Megkísérlik az újraraházasodást más, kevésbé aggályoskodó szekták keretében, esetleg csupán polgárilag esküsznek meg, vagy pedig lakhelyet változtatva próbálják elérni a válás kimondását. Tehát a viselkedési normák szabályozzák a válást. Amikor az állami vagy egyházi törvény összhangban van a viselkedési normákkal, életképesnek bizonyult; amikor eltér a normáktól, csődöt mond. A viselkedési normák minden bizonnyal aktívan állást foglalnak minden olyan kérdésben, amely az esetek valamely nagy kategóriájában merül fel, s amely társadalmi és etikai ítéleteket igényel. Végül átfogó népi ítéletek fogalmazódnak meg, és ezek utat találnak a törvényhozásba. Úgy módosítják az érdekeket, hogy az emberek, a házasság és a család intézményei fenntartásához szükséges szabályok társadalmi megítélésének keretében sikerrel és elégedetten foghatnak önmegvalósításukhoz. A boldogságra törekvés, akár vagyonszerzésben, akár a családi élet élvezetében nyilvánul meg, csakis a társadalmi rendet, jogokat és kötelességeket meghatározó törvényeknek való alávetés révén valósítható meg; az egyénnek szakadatlanul, az élet minden megnyilvánulásában reagálnia kell ezekre a törvényekre. A viselkedési normák azok, amelyek szüntelenül módosítják és korrigálják a társadalmi rend törvényeit, s ekképpen meghatározzák azokat a társadalmi feltételeket, amelyek keretében az önmegvalósításnak végbe kell mennie.

397. *Az esketés megtagadása.* Az Egyesült Államok valamennyi tagállamának a törvényei (Dél-Karolina kivételével) engedélyezik a valamely felekezet lelkésze vagy egy előljáró

előtt kötött házasságot. Ez persze nem azt jelenti, hogy a törvényhozó hatalom fölhatalmazást kíván adni a lelkészeknek, ők határozzák meg hivatalból, ki házasodhat, ki nem. Azok a lelkészek, akik arra az álláspontra helyezkednek, hogy nem adnak össze elvált személyeket, olyan hatalmat követelnek maguknak, amely nem illeti meg őket. Angliában, ahol államegyház van, nemrégiben megerősítették, hogy egyetlen lelkész sem tagadhatja meg az esketést olyan személyektől, akik a fennálló polgári törvények alapján házasságot köthetnek. Minálunk olyan rengeteg a szekta és felekezet, hogy semmiféle nehézség nem adódik abból, ha valamelyik szekta úgy dönt, hogy mintegy tüntetésképpen vagy nevelési befolyásának kiterjesztésére, szigorúbb törvényeket kíván követni, s ennek érdekében vállalja azt a kockázatot is, hogy saját tagjait más szekták karjaiba kergeti. Az ilyen akció eredményét csak a jövő mutathatja meg.

398. *Gyermekeházasság.* A gyermekeházasság számos, vi-selkedési normákkal kapcsolatos problémát világít meg, ki-váltképpen a perverzitás és aberráció lehetőségét. Wilutzky¹³⁴ úgy véli, a civilizálatlan társadalmakban a gyermekeházasság úgy kezdődött, hogy valamely férfi kizárólag a saját maga számára akart egy feleséget a primitív kommunalizmus kö-rülményei között (egyférjűség), anélkül azonban, hogy meg-sértse az ősök hagyományait. Új-Britannia szigetein tíz-tizenkét éves lányokat adnak férjhez husznöt-harminc éves férfiakhoz. A misszionárius megállapítja: „A lány számára az ilyen korai házasság iszonyú eredményekkel jár.”¹³⁵ Male-kulán a lányok már hat-nyolc esztendő-s korukban férjhez mennek.¹³⁶ Hasonló esetekről számolnak be Közép- és Dél-Amerikából is, ahol tízéves lányok már anyák.¹³⁷ Rohlf-s tíz-tizenkét esztendő-s anyákkal találkozott Fezzanban.¹³⁸ Az eszkimók körében szokásos a gyermekesküvő, s így a házasság nyomban megkezdődik, mihelyt a házasfelek elér-ték a pubertáskort.¹³⁹ Schwaner¹⁴⁰ arról számol be a Barito-

völgyből, hogy részeg apák ott gyakran eljegyzik és összeházasítják gyermekeiket. A házastás indítéka a származás, a rokoni kapcsolat, a tulajdon és a társadalmi pozíció; a házasságot márcsak azért is siettetik, nehogy hosszabb halogatós esetén maguk a gyermekek hiúsítsák meg a szülők szándékát. A gyermekek bensőséges viszonyának kialakulását a véletlenre bízák. Wilken szerint holland Kelet-Indiában a gyermekházasság a szülői tekintély kizárólagos hatáskörébe tartozik, főként azért, mert ott a rablás útján kötött házasság divik. Az apa arra törekszik, hogy kellő időben valósítsa meg már korábban kiötlött tervét. Kiváltképpen így van ez, amikor az a cél, hogy a férfit arra késztesék, vegye el a házassági szabályok által számára kijelölt státus-feleséget: anyja fivérének a leányát. Wilken azzal is magyarázza a gyermekjegyeséget és gyermekházasságot, hogy egészen mátkaságukig a leányok teljes szabadságot élveznek, a jövőbeni férj pedig véget kíván vetni ennek. Gyakori, hogy leányokat már születésükkor eljegyeznek, majd hatéves korukban férjhez adják őket, noha ezt követően is még szüleikkel élnek. Kelet-India néhány körzetében visszaszorul ez a szokás, másutt már ki is halt. Egyes helyeken azonban tovább él, jóllehet a rablás útján kötött házasság már megszűnt. Ahol pedig a rabláson alapuló házasság szokása még fennáll, a gyermekházasság oka az, hogy attól tartanak, a leányt esetleg nem a kiszemelt férjjelölt, hanem másvalaki rabolja el.¹⁴¹

399. *Gyermekeházasság Hindusztánban.* Manu törvényei alapján¹⁴² az apa férjhez adhatja leányát, még mielőtt az elérné nyolc esztendő ~~korát~~, egy huszonnégy éves férfifhoz, vagy tizenkét esztendő leányát egy harminc éves férfifhez, s elveszti hatalmát fölötte, ha nem talál neki férjet, mielőtt a leány eléri az anyakort; a pubertáskor előtti nemi életet azonban kifejezetten tiltja a törvény.¹⁴³ A hinduk, beleértve a mohamedánokat is, mindmáig szívósan ragaszkodnak a

gyermekházassághoz, jóllehet az angolok nagy erőfeszítéseket tesznek, hogy meggyőzzék őket ennek helytelenségéről; ám nem hallgatnak ebben a kérdésben népük legfelvilágosodottabb vezetőire sem, akik e szokás káros voltát hirdetik. A gyermekházasság mélyen gyökerezik viselkedési normáikban. Korunkban a hindu apa vagy fitestvér az egyik elképzelhető legsúlyosabb hibának tartja, ha eltűri, hogy leánya, illetve húga úgy érje el a serdülőkort (általában nyolc éves korát), hogy még ne találtak volna férjet a számára. Az egész családra szégyen, ha házasulandó korban levő leány él a körében. Illendőnek azt tartják, hogy a pubertáskor elérése után öt-tizenhat napon belül férje (az esküvőt már korábban megtartották) ünnepélyes szertartás keretében gyermeket nemzzen vele; ez a szertartás a hindu élet tizenkét (vagy tizenhat) szentségének egyike.¹⁴⁴ A gyermekházasság eszméjének lényege az volt, hogy a nő a már eleve kiválasztott férfi felesége legyen, és a megfelelő időpontban átadhassák férjének.¹⁴⁵ Továbbá: „... a házasság a férfi számára teljessé teszi a megújulási szertartásokat; ezek a közhiedelem szerint, engesztelésül szolgálnak a bűnös szennyeződésért, amelyet, úgy tartják, minden gyermek még az anyaméhben szenved el. S mivel a szudrák meg a nők számára ez [az erre a célra szolgáló szertartás] az egyetlen engedélyezett, az utóbbiakra vonatkozó kötelező érvénye a Véda egyik előírása.”¹⁴⁶

400. Egy Gehring nevű hittérítő felesége jelen volt egy tízéves kislány meg egy felnőtt férfi esküvőjén mohamedán tamilok között. A gyermek iszonyodó félelmének leírása valósággal megrendítő. Amikor fellebbentették a fátylát, idegességében és izgalmában elájult. A jelenlevők semmiféle szánalmat nem mutattak iránta, sőt ott tolongtak körülötte, hogy kihasználják az alkalmat és alaposan szemügyre vegyék. Semmi okát sem látták, miért kellene sajnálniuk.¹⁴⁷

401. Ha a leány felelős férfi rokona nem gondoskodott számára férjéről, a leány saját felelősségére is cselekedhet, de ebben az esetben elveszíti jogát a családi tulajdonhoz. Büntetlenül megszöktethető. Manu¹⁴⁸ előírja, hogy csak három év elteltével nyerhet jogot arra, hogy önmaga rendelkezék személyével. E jog azonban már régóta csak írott malaszt. „Manu törvénye” érvényét veszítheti olyan esetekben, amikor kedvez a nőknek, vagy amikor ellentétes a viselkedési normákkal, hiszen a hindu nőket nem tanítják meg arra, alkalomadtán miként rendelkezhetnek saját személyükkel.¹⁴⁹ A női erényt kevésre tartják, csakis a házasság révén biztosítható. Egy fiú meg egy lány önálló cselekvése ellentétes a viselkedési normákkal, csakis a házasság alsóbbrendű, vagyis a szerelmi vagy rablás útján megvalósuló formáihoz vezethet.¹⁵⁰ Végezetül, a vallás is kiveszi részét a gyermekházasság megindokolásából. Az ősök lelke ugyanis nem maradhat az égben, ha nincsenek férfi leszármazottak, akik elvégzik az áldozatokat. Így azután nem lehet eléggé korán férfi utódokat nemzeni. A Kollimallais-hegyvidék tamil nyelvű malaiali lakossága körében az apa kisfiának felnőtt feleséget ad, vele fiút nemz, aki érte és fiáért eleget tesz ennek a vallási kötelességnek. Ez a szokás nemzedékről nemzedékre öröklődik.¹⁵¹

402. Mindennek ellenére bizonyítottnak tekinthető, hogy az ősi Hindusztaánban nem ismerték a gyermekházasságot, s a nők gyakran csak jóval serdülőkoruk után mentek férjhez. Azt tartották, hogy az emberférfi csak a negyedik, mert minden egyes esetben három isten is megelőzte.¹⁵² A gyermekházasság szokása ma már a legalacsonyabb rendű osztályok körében is elterjedt, a Gangesz menti síkságokon pedig a gyermekházasság megkötése után nyomban meg is valósítják az együttélést, ami igen káros következményekkel jár a lakosság fizikai állapotára.¹⁵³

Tudomásunk van arról, hogy Khaldeában már az i.e. 2200-ban is létezett gyermekházasság.¹⁵⁴

403. *Gyermekeházasság Európában.* Az ókori germánok viselkedési normáival nem egyezett a gyermekeházasság intézménye. A középkori egyház engedélyezte a gyermekeházasságot királyi sarjak stb. számára. Ennek indokául politikai szövetségek, családi vagy tulajdonjogi érdekek szolgáltak.¹⁵⁵ A mítosz szerint József öregember, Szűz Mária pedig fiatal leány volt. A történetet azért találták ki, hogy megkönnyítsék a szűz feleség és anya képzetének elfogadását. E házasság valójában gyermekeházasság volt. Angliában a tizenharmadik század végétől egészen a késői tizenhetedik századig előfordultak gyermekeházasságok, eleinte az uralkodó osztályok körében, később valamennyi osztályban, végül pedig leggyakrabban a legmagasabb és a legalacsonyabb társadalmi osztályokban. Skóciában a túlságosan korai házasságok annyira szokásossá váltak, hogy 1600-ban be is tiltották őket; a férfiak esetében tizennégy évben, a nők számára pedig tizenkét évben határozták meg a házassági kort. Emögött leginkább az a törekvés húzódott meg, hogy a bérlek elkerüljék a legfőbb hatalomnak, a koronának fizetendő feudális járadékokat, ha az apa meghalna, csecsemőkorú gyermeket hagyva hátra, hiszen ők, mivel gyámság alatt állnak, kényszerházasságnak néznek elébe, vagy az ilyen házasság alóli mentesítés címén pénzbírsággal sújthatók.¹⁵⁶

404. Ezek szerint a gyermekeházasság a házasságban eluralkodó világi megfontolások következménye, kiváltképpen, ha a szem előtt tartott érdekek elsősorban a szülőket, nem pedig a gyermekeket érintik. További indokai a hiúságban és önfejlésben megnyilvánuló szülői tekintéllyel való visszaélés, a túlvilággal és a halottak ottani érdekeivel kapcsolatos hiedelmek, végül pedig a gyermekek javát szolgáló kísérletek egyéb társadalmi szabályok hátrányos következményeinek elkerülésére.

405. *Zárdába vonulás.* A nők kolostorba zárásának szokása a történelmi időkben valahonnan Közép-Ázsiából kiindulva terjedt el. Hammurabi törvényei azt bizonyítják, hogy i. e. 2200-ban* az Eufrátesz völgyében a férfiak meg a nők szabad és egyenlő társakként érintkeztek egymással. Később az Eufrátesz völgyében is találkozunk már az uralkodó osztályokban a zárdába vonulás szokásával. Egyre inkább tért hódított a perzsák körében, sőt elterjedt az egyszerű nép között is. Az arabok eredetileg nem ismerték ezt a szokást, s nem a mohamedán vallás honosította meg náluk. A perzsáktól tanulták és vették át.¹⁵⁷ Kisebb-nagyobb mértékben számos nemzet viselkedési normáiban megtalálható a nők elzárásának szokása. Voltaképpen csak mennyiségi különbség áll fenn a mértéktelen háremrendszer és a mi illemkódexünk között, amely olyan megszorításokkal sújtja a nőket, amelyek a férfiakra nem vonatkoznak. A fátyol meg a zárdába vonulás szokásának legkézenfekvőbb magyarázata a szemmel verés hiedelmében látja eredetét. A csinos nők felkeltették a figyelmet, ami veszedelmes volt, mint ahogyan minden jólét, dicsőség, kiválóság veszedelmesnek bizonyulhatott ezen képzet alapján. Amikor pedig a csinos nőket elfátyolozták vagy elzárták, e szokásnak nyilvánvalóan át kellett terjednie kivétel nélkül mindenkire. A gazdagok és hatalmasak azért zárták el feleségeiket és leányaikat, hogy ne lehessen könnyűszerrel megközelíteni őket, s mert kényeztetni és óvni akarták őket. Ez megszabta a divatot, amelyet tőlük telhetőleg a szegényebbek is utánóztak. Szerepe volt ebben az apák és férjek zsarnokságának is, s egy további, ugyancsak ez irányba ható erő volt az, hogy maguknak a nőknek is hízelt a gondoskodás és kényeztetés. Lane¹⁵⁸ arról számol be, hogy „a férjéhez ragaszkodó egyiptomi feleség, ha szokatlan engedékenységet tapasztal, hajlamos azt hinni, hogy férje elha-

* Az újabb kutatások szerint Hammurabi i. e. 1792 és 1750 között uralkodott. (A szerk.)

nyagolja, kevésbé szereti mint korábban, és irigylí azokat a feleségeket, akiket rövidebb gyeplőre fognak és szigorúbban őriznek". „A (férjek által elrendelt) megszorításokra bizonyos fokú büszkeséggel tekintenek, a férj gondoskodását látják bennük, s úgy érzik, becsesebbek, amiért kincsként elrejtik őket.” A saját magukat eltartó nőknek ki kell menniük az utcára és a piacra, kapcsolatba kerülnek sokmindennel, amittől a más osztályokbeli nőket megóvják. Márpedig a védett helyzet arisztokratikus jelleget kölcsönöz, és egybevág a sajátos női ízléssel. A csábítás, hogy engedjenek ennek, mindenkor nagymértékben befolyásolta a nők státusát.

406. Újraházasodás. Özvegyek. Az újraházasodás nagyon kevés ember sorsára hat ki a közvetlenül érdekeltéken kívül, s nem függ össze semmiféle társadalmi elvvel vagy intézménnyel, tehát nem vált ki úgynevezett „társadalmi érdeklődést”, hacsak nem terjedt el az adott társadalomban néhány, a szellemekkel és a túlvilággal kapcsolatos speciális képzet. Mindazonáltal egészen a legutóbbi időig a kívülállók jogot formáltak arra, hogy ítéletet mondjanak és befolyásolják az özvegyasszonyok, ritkábban az özvegy férfiak újraházasodását. Az özvegyek státusának története egyike a legszomorúbb történeteknek a civilizáció történelmében. A primitív társadalomban az özvegyet veszedelmesnek tartják, mert úgy vélik, a férj szelleme ragaszkodik hozzá. A rablás vagy vásárlás útján létrejött házasságok rendszerében az asszony a férj tulajdona, s akárcsak egyéb tulajdonának, el kell kísérnie a túlvilágra. De még ha meg is hagyják életét, semmiféle ésszerű helyet nem jelölnek ki számára a társadalomban. Az özvegyek tehát olyan problémát jelentettek, amelynek megoldása a viselkedési normákra várt. Nem ismerünk egyetlen más esetet sem, amikor a társadalom ennyire közönyösen ment volna el a balsors és az ártatlan nyomorúság mellett. Ha az özvegynek bármiféle értéke volt, átment az örökös tulajdonába, aki szabadon kizsákmányolhatta. A

Fidzsi-szigeteken a feleséget megfojtották férje sírján, majd az elhunyt mellé temették. A túlvilágra vezető út mentén lesben áll egy isten, aki kérlelhetetlen a nőtlenekkel és férjezetlenekkel szemben. Ezért kell elkísérnie az asszony szellemének a férfi szellemét, különben ez nem haladhat háboríthatatlanul a túlvilág felé.¹⁵⁹ A mongol özvegyek nem találtak második férjet, hiszen a túlvilágon is szolgálniuk kellett első férjüket. A legfiatalabb fiú örökölte a gazdaságot, s köteles volt gondját viselni apja özvegyeinek. Bármelyiket elvehette feleségül, kivéve saját anyját, s ezt is tette, mert rendjén valónak tartotta, hogy csatlakozzanak apjához a túlvilágon.¹⁶⁰ Hammurabi törvényei a férj vagyonának egy részét az özvegynek juttatták, sőt megvédelmezték fiai önzésével szemben is. Ha átadta fiainak, amit férjétől kapott, megtarthatta mindazt, amit annak idején saját apjától kapott, és újra férjhez mehetett. Később Khaldeában az özvegyek számára évjáradékot biztosítottak a templomokhoz befolyó összegekből.¹⁶¹ A Mahábháratában reggelenként így köszöntik a nőket: „Ne jusson neked osztályrészedül az özvegyek sorsa.”¹⁶²

407. *Özvegyek máglyahalála.* Bizonyosra vehető, hogy a primitív árjak körében szokásos volt az özvegyek máglyán történő elégetése, meglehet az özvegyek saját kívánságára, továbbá, hogy ez a szokás India védikus korszakában hanyatlásnak indult. Az özvegyek elégetése és a levirátus intézménye nem állhatott fenn egyidejűleg.¹⁶³ Mivel Manu¹⁶⁴ szabályokat fektet le az özvegyek magatartását illetően (nem ejthetik ki elhunyt férjük nevén kívül egyetlen más férfit; tilos újra férjhez menniük), feltételezi, hogy életben maradnak. Az önkéntes máglyahalál (szati) szokása leginkább az alsóbb kasztokban harapózott el.¹⁶⁵ Akbar mogul császár 1600 körül betiltotta a szatit.¹⁶⁶ A mohamedán vallás alapján járt el így. Rendelete azonban mit sem változtatott a helyzeten. 1830-ban az angolok véget vetettek e szokásnak. Ez azonban nem érintette a hindu államokat, ahonnan még 1880-ban is jelen-

tettek önkéntes máglyahalált.¹⁶⁷ Valaki, aki alaposan ismeri Indiát, joggal fejtette ki, hogy a szati megszüntetése nem bizonyult jótétnek az özvegyek számára, mert ha férjük halála után tovább élnek, olyan nyomorúságosan tengődnek, hogy a halál csak megváltás lenne a számukra. Wilkins¹⁶⁸ idézi egy hindu özvegy elbeszélését, milyen bánásmódban van része; beletartozik ebbe a tettelegesség és az erkölcsi gyötrés is. Úgy bántak vele, mintha ő lenne vétkes férje haláláért. Az özvegy fejét leborotválták, jóllehet a hindu nő igen hiú a hajára. Naponta csak egyszer ehet, gyakran szabnak ki rá böjtöt. Kerülik, mert azt tartják, a vele való találkozás rossz előjel. S mivel a lányokat három- vagy ötéves korukban is férjhez adják, ez a sors sújthat már egy tíz-tizenkét esztendőes gyermeket is, ha férje meghal, mégha egyetlen napot sem élt vele. 1856-ban az angolok törvényt hoztak, melynek értelmében az özvegy újra férjhez mehet, de a felsőbb osztályokban nemigen engedélyezik ezt. S ha bele is egyeznek az ilyen házasságba, a vőlegénynek el kell vennie egy fát vagy egy pamutbábút is, hogy ő is előzvegyülhessen. A viselkedési normák ellenállnak minden változásnak, amelyet más népek viselkedési normái nyomán sürgetnek, jóllehet nem erőszakkal kívánnak azoknak érvényt szerezni. Az özvegyekkel való bánásmódra javasolt reformok egyáltalán nem gyökereznek a hinduk tapasztalataiban és értékítéleteiben (ha figyelmen kívül hagyjuk a kevés számú calcuttai theistát), ráadásul a reformok kérdésében sohasem jutottak egységes és következetes álláspontra. Monier-Williams¹⁶⁹ ismerteti egy férfi esetét, aki özvegyasszonyt vett feleségül. Kegyetlen bojkottnak vetették alá, minden emberi közösséget megtagadtak tőle. Távoli vidékre kellett költöznie, s ott kormányhivatalt vállalt. A bihari hinduk alsóbb kasztjaiban az özvegy férjhez mehet az elhunyt férj öccséhez, akivel már esküvője óta kiváltságosan bensőséges és baráti viszonyt tart fenn.¹⁷⁰

408. *A reform nehézségei.* Az özvegyek újraházasodásával kapcsolatos nehézségek nyilván onnan erednek, hogy a második házasság ellentmond az alapvető vallási eszményeknek. A hindu reformereket azzal vádolják, hogy olyan esküvői szertartásokat kívánnak bevezetni, amelyek ellentétesek a tényekkel. Akad az özvegyek között szűzlány, de nincsen mindig apjuk vagy anyjuk, aki a „szűz ajándék” szabálya szerint férjhez adhatná őket. A nőkben az a képzet él — amely egyébként a Mahábháratá egyik hősnőjének szavaiból ered — hogy egy nőt életében csak egyszer lehet odaadni.¹⁷¹ Ragaszkodnak a szó szerinti formulához. Ezenkívül az első házasság alakiságával az asszony hét szülés (nemzedék) erejéig átmege férje családjába; ez az apai ágú vérrokonság fokának felső határa. A vallásba ütközik és lehetetlen ismét rokonságot cserélni, hiszen a házasság olyan következményekkel jár, amelyek előrenyúlhatnak hét nemzedéknyire a jövőbe.¹⁷² Ez az egész konstrukció pedig nem a házasság beteljesülésére, hanem az esküvőre, vagy éppenséggel a kézfogóra épül. A fölmerések arról tanúskodnak, hogy az özvegyek újraházasodásával kapcsolatos tabu és a gyermekházasság szokása együtt terjed és erősödik.¹⁷³ Ahol fehér holló számba megy a férj, a leányokat már gyermekkorukban férjhez adják, hogy biztonságban tudják őket, az özvegyeknek pedig megtiltják az újraházasodást.¹⁷⁴ A rádzsputok és a rádzsput családok az özvegyek újraházasodása esetén elvesztik rangjukat és elsőbbségi jogukat.¹⁷⁵ Homérosznál alig találkozunk olyan esettel, amikor férfiak újra nősülnének, s mindössze egyetlen mostohaanyáról tesz említést.¹⁷⁶ A görögök körében a későbbi korokban is előítéletek éltek a második házasságokkal szemben, még a férfiak esetében is, akiknek a második házassághoz való jogát — amennyiben gyermekeik voltak — Görögország egyes vidékein a politikai alkalmatlanság érvével korlátozták. Azt mondták ugyanis, hogy az a férfi, aki ennyire semmibe veszi családját, nyilván kevésbé ragaszkodik hazájához is.¹⁷⁷ A klasszikus ókorban az özvegyek általánosan ismét

férjhez mentek. Megesett, hogy a haldokló férj örökül hagyta feleségét egy másik férfira. Később már olyan esetekkel is találkozunk, amikor az özvegy saját maga ütötte nyélbe második házasságát.¹⁷⁸ Marcus Aurelius azonban nem volt hajlandó másodszor nősülni, nehogy mostohája legyen gyermekeinek, inkább ágyast vett maga mellé. Julianus, felesége halála után, önmegtartóztató életmódot folytatott.¹⁷⁹ Római nők sírkövén gyakran olvasható elismerésként az alábbi szöveg: „Csak egy férfinak volt a felesége”.¹⁸⁰

409. Özvegyek és újraházasodás a keresztény egyházban. Róma pogány császárai helyeselték a második házasságot, mint ahogy minden fajta házasságot helyeseltek; a negyedik század keresztény császárai viszont aszkéta nézeteket vallottak. 300 körül a doktrína így hangzott: „Minden másodszori házasság lényegében házasságtörés.”¹⁸¹ Az „Önmegtartóztatásról” írott traktátusában Szent Ágoston határozott és megalapozott tanokat hirdetett az önuralomról és a fegyelmezett jellemről. „A házasság előnyeiről” című értekezésében védelmébe vette a házasságot, mintegy beleavatkozva a Szent Jeromos és Jovinianus között folyó vitába, melynek során az előbbi roppant szertelen és ellentmondó nézeteket hirdetett a szüzességről. Szent Ágoston tétele így hangzik: „A házasság meg a paráználkodás nem két rossz, mely közül a második a rosszabb, hanem a házasság és az önmegtartóztatás két jó, amely közül a második a jobb.” Jóllehet retorikailag igen tetszetős ez a megállapítás, semmiféle következtetésre nem jut a szexuális szenvedély ésszerű szabályozását illetően, sem pedig arra vonatkozóan, egyáltalán milyen mértékig bizonyulhat hasznosnak az efféle szabályozás. Szent Ágoston nagy súlyt helyezett a Korinthusbeliekhez intézett 1. levél VII. 36. pontjára. A „Szüzességről” írott értekezésében a kor ízlésének megfelelően dicsóíti ezt az állapotot. Ugyanakkor az „Özvegyeségről” szóló traktátusában (I. 13. és 14. fejezet) visszautasította a második és ezt követő há-

zasságokról szóló szélsőséges tant, mindazonáltal önmegtartóztatásra buzdította az özvegyeket. Az egyházatyáknak, akárcsak a középkori teológusoknak, az volt a szokásuk, hogy viták során úgy fogadjanak el egy ellenérvet, hogy egyidejűleg ne adják fel nézeteik egészét a már megtett engedmények alapján. Szent Ágoston nézetei, amelyeket a szexuális viselkedési normákról hirdetett ezekben a traktátusokban, nem foglalhatók össze érthető és következetes fejtegetésként. „Korai, bár bizonytalan időpontban szilárdan és visszavonhatatlanul meggyökerezett az a szabály, hogy semmiféle *digamus*, vagyis második feleség férje nem vehető fel a papi rendbe; s noha semmi ok sincsen annak feltételezésére, hogy az agglegény számára tiltva lett volna a házasság azt követően, hogy papi pályára lépett, a legszigorúbban tiltották azt özvegy férfiak esetében.”¹⁸² Így történt — mivel a házasságot amúgy is csak engedménynek és kompromisszumnak tartották, ennyiben tehát eltérés a szigorúan értelmezett erénytől —, hogy a második házasságot kedvezőtlenül ítélték meg, minden további házasságot pedig rosszalhtak, s ez a kárhoztatás a házasságok számával nagymértékben erősödött. A keleti egyház fenn is tartotta ezt a nézetet: a negyedik házasságot mind a mai napig törvénytelennek bélyegzi. A nyugati egyház viszont nem tartott ki a kezdeti álláspont mellett, semmiféle határt nem szabott az újrakházasodásnak, de az ortodox és népi viselkedési normák a második, vagy legfeljebb a harmadik házasságot követő további házasságokat kedvezőtlenül ítélik meg. Arábiában, Mohamed előtt, az özvegyeket egy éven át erőszakkal elzárva és nyomorban tartották; mindenki által elhagyott, már-már csavargó, szánalomból eltartott réteget alkottak. A férfi számára szűgyen volt, ha anyja újra férjhez ment.¹⁸³ A középkorban „a népi helytelenítés ünnepeiben nyilvánult meg; ezek mindenkor groteszkek meg hangosak, néha egyenesen kicsapongók voltak. *Charivari* volt a nevük. Az ünnepeket olyankor tartották, ha özvegyasszonyok, néha még akkor is, ha özvegy

férfiak újraházasodtak. Állítólag igen régi szokás ez Provence-ban”.¹⁸⁴ Ez azt is jelentheti, hogy a második házasságokkal szembeni ellenállás az ezen a vidéken széles körben elterjedt manicheus tanokból fakadt. A népi helytelenítés szokásai azonban igen elharapóztak, s manapság itt Amerikában, a szomszédok is néha ilyen formában fejezik ki ítéletüket minden olyan szexuális viszonytal kapcsolatban, amely valamilyenféleképpen nem áll összhangban a viselkedési normákkal. A száli törvény kimondta, hogy az az asszony, aki másodszor megy férjhez, csakis éjszaka teheti ezt.¹⁸⁵ A barbár népek egyéb törvényeiben is föllelhetők a helytelenítés elemei.¹⁸⁶

III. Ince pápa 1213-ban kinyilvánította, hogy a férfi nem válik alkalmatlanná egyházi szolgálatra második házasság miatt, „bármennyi ágyasa is van, akár egyidejűleg, akár sorban egymás után”.¹⁸⁷ Észak-Franciaország középkori *coutumes*-jei (szokásai) közömbösek a második házasságokkal szemben.¹⁸⁸ Az ősi germán szokás helyeselte, ha az özvegy férje sírján önként feláldozza életét, ámde nem követelte ezt meg tőle. Helytelenítették azonban az özvegyek újbóli férjhezmenetelét, s maguk az özvegyek sem törekedtek erre. Mindez a házassággal kapcsolatos ősi germán felfogás következménye volt; ennek értelmében a feleség élete beleolvad a férjébe — örökön-örököké.¹⁸⁹ E szokás azonban fokozatosan enyhült. Több önállóságot biztosítottak az özvegynek, nagyobb hatalmat kapott gyermekei és tulajdona fölött, beleszólhatott leányai házasságkötésébe, végezetül pedig elismerték a jogát arra, hogy a gyászév leltelte után ismét férjhez mehessen.¹⁹⁰ Angliában a tizenegyedik században az özvegy hozományát nem volt szabad lefoglalni a férj adója fejében, pedig az államkincstár mindenki mással szemben könyörtelesen járt el. Ezt azzal indokolták, hogy a hozomány „az asszony szüzességének az ára”.¹⁹¹ Egy későbbi törvény mentesítette a feleség hozományát az elkobzás alól akkor is, ha férje bűnöző, sőt hazaáruló volt.¹⁹² Franciaországban a tizenhetedik és tizennyolcadik században „abban a korban, ami-

kor az emberek talán kevésbé szívesen támogatták az özvegyeket, mint bármikor ” a gyakorlatban a köznapi szokások eltértek a helyes magatartás és illendőség elismert normáitól.¹⁹³ Többé-kevésbé ugyanez vonatkozik Európa más országaira is; az özvegységre jutott személyek minden valószínűség szerint olyan állhatatosan és bátran szegték meg a normákat, hogy végül fölszámolták az újracházassal szemben táplált előítéleteket. Az amerikai gyarmatokon nagyon gyakori volt, hogy az özvegy vagy az előzvegyült férfi hat, vagy éppenséggel három hónapon belül újracházassal.

410. *Újracházassal és a túlvilágba vetett hit.* Az özvegyekkel való bánásmód, a második házassággal stb. kapcsolatos szokásokat nyilvánvalóan nagymértékben befolyásolja a túlvilágba vetett hit. Ha azt tartják, hogy már elérkeztek a túlvilág küszöbére, hogy a holtak valamiféle tudatos életet élnek ott, s tudatában vannak mindannak, ami idelent a földön végbemegy, akkor természetesen vonakodnak olyan új kapcsolatokat kötni, amelyek sérthetik a holtakat. Ha viszont kevésbé szemléletesen képzelik el a túlvilágot és annak lakóit, az élők saját érdekeiket tartják szem előtt és saját vágyaikat elégítik ki.

411. *Faházasság.* Számos idézett példa alapján meggyőződhetünk arról, hogyan biztosítanak a népszokások lehetőséget az érdekek valóraváltására a fennálló (örökölt) intézmények dacára is, ha azok károsan befolyásolják az emberek érdekeit. Sajátos esete ennek a dél-indiai brahminok körében divó faházasság. Elterjedt felfogás szerint a fiatalabb fivér nem nőülhet előbb, mint a bátyja. Teljesen érdektelen, hogy az idősebb fivérnek esetleg nem lenne kifogása ez ellen. Ilyenkor azt a fogást alkalmazzák, hogy az idősebb fivért összeházasítják egy fával; meglehet, emögött az a képzet húzódik meg, hogy a fában lakozó szellemet veszi el. Ekkor már nem áll öccsének útjában, aki így akadálytalanul megnősülhet.¹⁹⁴

412. *A japán nők.* A japán nőt egy harcos jellegű, erős és változtathatatlan népszokásokkal rendelkező elszigetelt állam formálta. „A kritikának el kell némulnia e magas etikájú teremtés előtt; mert nem található benne egyetlen hiba sem, kivéve az erkölcsi báj hibáját, amely alkalmatlanná teszi az önzés és harc világára. ... Milyen gyakran állították, hogy erkölcsi lényként a japán nő látszólag nem is ugyanahhoz a fajhoz tartozik, mint a japán férfi! ... Talán százezer év alatt sem jelenik meg ismét ilyen típusú nő ezen a földön: az ipari civilizáció körülményei nem teszik lehetővé létét. ... A japán nő csakis saját hazájában ismerhető meg: a japán nő, akit hagyományos neveltetése készít fel és csiszol a tökélyig azon sajátos társadalom számára, amelyben erkölcsi lényének bája -- törekénysége, hallatlan önzetlensége, gyermekded jámborsága és bizalma, kifinomult tapintatos megérzése, hogy miként és mely eszközökkel teremthet boldogságot maga körül --- megérthető és kellőképpen értékelhető. ... Ha nyugati szemmel nézve talán nem is tekinthető szépnak, el kell ismernünk, hogy csinos — csinos, akár egy bájos gyermek; s jóllehet ritkán kecses nyugati mércével mérve, minden megnyilvánulásában páratlanul kecses: minden mozdulata, gesztusa, arckifejezése, a maga keleti módján, tökéletes; valamennyi cselekedete, pillantása, páratlanul könnyed, kecses és szerény. ... Nemének régimódi neveltetése arra irányult, hogy kifejlessze benne az alapvető nőieség minden vonását, és elnyomja mindazt, ami ennek az ellenkezője. Szívélyesség, engedelmesség, együttérzés, gyöngédség, finomság — mindezeket és még más tulajdonságokat is páratlanul fölvirágoztatták. » Légy jó, édes leányzó, engedj utat azoknak, akik okosak; tégy nemes dolgokat, ne álmodozz róluk naphosszat « Kingsley ezen szavai valóban megtestesítik a japán nő neveltetésének vezéreszméjét. Természetesen a csakis ilyen nevelés által formált lényt a társadalomnak óvnia kell; s a hajdani japán társadalom valóban óvta is. ... Csakis másokért dolgozó, csakis másokra gon-

doló lény, aki kizárólag abban leli boldogságát, hogy örömet
szerez másoknak — olyan lény, aki képtelen gorombaságra,
önzésre, arra, hogy saját örökölt tisztesség felfogása ellenére
cselekedjék —, aki e lágyság és kedvesség dacára kész arra,
hogy bármely pillanatban eldobja magától életét, föláldoz-
zon mindent, ha a kötelesség így követeli: ilyen volt a japán
nő jelleme.”¹⁹⁵

JEGYZETEK

1. Campbell, H.: Differences in the Nervous Organization of Man and Woman (London, 1891.), 29. o.
2. Uo. 43. o.
3. Uo. 34. o.
4. Uo. 46. o.
5. Uo. 45. o.
6. Uo. 68. o.
7. Uo. 66. o.
8. Uo. 53. o.-tól.
9. Uo. 233. o.
10. Uo. 84. o.
11. Uo. 90. o.
12. Uo. 133. o.
13. Kingsley, M. H.: West African Studies. Id. kiad. 375. o.
14. Schkopp, E.: Zwergvölher in Kamerun. *Der Globus*, LXXXIII. 285. o.
15. Bebel, A.: A nő és a szocializmus. Bp., 1957. 73. o.
16. Augustinus (Szt. Ágoston) Decretum. Gratiani, II. c. XXXII. qu. IV. c. 7.
17. Molmenti, P. G.: La Storia di Venezia nella Vita Privata (Torino, 1885.), 393. o.
18. Konkrét eseteket I. JAI. XXIII. 363. o.
19. *Der Globus*, LXXXVII. 179. (Karolina-szigetek.)
20. Uo. LXXXIII. 312.

21. Xenophón: Lacedaemon, I. 7, 8. — Plutarkhosz: Lükurgosz, 15.
22. Pellison, M.: Roman Life in Pliny's Time (Meadville, Penn. 1897.), 100. o.
23. Przsewalszkij, H. M.: id. mű (Harmadik utazás), orosz eredeti kiadás, 259. o.
24. Cunningham, A.: Ladak (London, 1854.), 306. o.
25. Molmenti, P. G.: i. m. 386. o.
26. Madras Government Museum, III. 227. o.
27. Zimmer, H.: Altindisches Leben (Berlin, 1879.), 313. o.; JASH, II. 316., 319. o.; JAI, XII. 291. o.
28. Lane, E. W.: Manners and Customs of the Modern Egyptians (London, 1892.), I. k. 274. o. Vo. Snouck-Hurgronje, C.: Mekka (Haag, 1889.), II. k. 106. o.-tól.
29. Hauri, J.: Der Islam in seinem Einfluss auf das Leben seiner Bekenner (Leyden, 1881.), 135. o.
30. Madras Government Museum, III. k. 229. o.
31. Rockhill, W. W.: a U. S. Nat. Mus.-ban, 1893. 667. o.
32. Bishop, Mrs.: Among the Tibetans (New York, 1894.), 95. o.
33. Hérodotosz, I. 173.
34. Schoemann, G. F.: Griechische Alterthümer (Berlin, 1897.), I. k. 51. o.
35. Darwin, C.: Az ember származása (Bp., 1961.), 649. o.
36. Westermarck, L.: Human Marriage (London, 1891.), 130. o. (Magyar kiadása Az emberi házasság története [Bp., 1910.]), de a fordítás ennél a szakasznál [830. o.] nem szöveghű).
37. Sarasin, P. és F.: Die Weddahs (Wiesbaden, 1893.), 465. o.
38. Schmidt, E.: Ceylon (Berlin, 1897.), 277. o.
39. Bijdragen tot de Taal-Land-en Volkenkunde van Nederlandsch Indië. XXXV. 215. o.
40. Kubary: Sociale Einrichtungen der Pelauer, 59. o.
41. Die Umschau, VI. 52. Haeckel, E.: Aus Insulinde (Bonn. 1901.) nyomán.
42. Wellhausen, J.: Die Ehe bei den Arabern (Göttingen, 1893.), 447. o.

43. Krieger, M.: Neu-Guinea (Berlin, 1899.), 300. o., 321. o.
44. *London Graphic*, 1902. 534. o.
45. Farnell, L. R.: *The Cults of the Greek States* (Oxford, 1896.), 448. o.
46. Strange, W. T.: *Hindu Law* (London, 1830.), I. k. 57. o.
47. Arisztotelész: *Economica*. I. 4.
48. Arisztotelész: *Politika*. (Bp., 1960.), VII. 16.
49. Xenophón: *Economicus*. VII—IX.
50. Seneca: *Epistulae ad Lucilium* XCIV. (Erkölcsi levelek. Bp., 1975.).
51. Uo. XCV. 39.
52. Szent Ágoston (Aurelius Augustinus) *Opera* (Párizs, 1635.), VI. 358.
53. Ulpianus *Digesta*. XLVIII. 13., 5.
54. Plautus: *A kalmár*. IV. 8.
55. Migne, J. P.: *Patrologia Latina*, XXII. 691.
56. Lecky, W. E. H.: *History of European Morals from Augustus to Charlemagne* id. kiad. II. k. 347. o.
57. Homérosz: *Odüsszeia*, I. 433.
58. Lecky, W. E. H.: i. m. II. k. 346. o.
59. Uo. 135. o.
60. *Der Globus*, LXXV. 271. o.
61. Wilkins, W. J.: *Modern Hinduism*. Id. kiad. 159. o.
62. Wellhausen, J.: *Die Ehe bei den Arabern* (Göttingen, 1893.), 450. o.
63. Uo. 432. o.
64. Hauri, J.: i. m. 124. o.
65. Uo. 131. o.
66. Uo. 121. o.
67. Vö. Snouck-Hurgronje, C.: i. m. II. k. 110. o.-tól.
68. *Reports of the Smithsonian Institute*, 1895. 673. o.
69. Homérosz: *Odüsszeia*, XVI. 392., XX. 74., XXI. 163. Bp., 1974.
70. Homérosz: *Iliász*, IX. 341. Bp., 1967.

71. Homérosz: Odüsszeia, VI. 182—183. (Devecseri Gábor fordítása.)
72. Valerius Maximus: Factorum et dictorum memorabilium libri novem, IV. 6.
73. Apuleius. Az aranyszámár. (Bp., 1971. Ford.: Révay J.), Nyolcadik könyv.
74. Plinius: Levelek. (Bp., 1966. Ford.: Szepessy T.)
75. Friedländer, L.: Sittengeschichte (Lipcse, 1862—1871.), II. k. 410. o.
76. L. Burnt Njal, 238. o. (Izlandi saga.)
77. Mahábhárata (Bp., 1964.), 348. o. (Jánosy István fordítása.)
78. Uo. 353. o.
79. Nivedita: Web of Indian Life (New York, 1904.), 33. o.
80. Uo. 45. o.
81. *Der Globus*, LXXXII. 104., 187—194., 279. o.
82. Uo. 322. o.
83. Strauss, A.: Die Bulgaren (Lipcse, 1898.), 309. o.
84. *Der Globus*, LXXIX. 155. o.
85. Madras Government Museum, II. k. 162. o.
86. *Der Globus*, LXXXII. 323. o.
87. Uo. 321. o.
88. Ralston, W. R. S.: Songs of the Russian People (London, 1872.), 7. o.
89. *Der Globus*, LXXVI. 316. o.
90. Ralston, W. R. S.: i. m. 65. o.
91. *Zeitschrift für Vergleichende Rechtswissenschaft*, XIV. 180. o.
92. *L'Ecole d'Anthropologie de Paris*, XIV. 411. o.
93. Schultz, A.: Das Höfische Leben zur Zeit der Minnesänger (Lipcse, 1879—1880.), I. k. 581. o., továbbá az egész VII. fejezet; Scherr, J.: Deutsche Frauenwelt (Lipcse, 1898.), I. k. 220. k.
94. Migne, J. P.: i. m. Vol. 210.
95. *Romaunt de la Rose* (XIII. sz.) 18.580. sor.
96. *Paston Letters* (XV. sz.) I. k. 90., 92., 251.; 111., 103., 104 (a szerelem dacára), 109., 167., 278. o.

97. Uo. III. 271. o.
98. Uo. I. 150.
99. Schultz, A.: Deutsches Leben in XIVten und XVten Jahrhundert (Lipcse, 1892.), 271., 276. o.
100. Uo. 259., 271—277. o.
101. Lichtenberger, H.: Le Poème et la Légende des Nibelungen (Párizs, 1891.), 380. o.
102. Uo. 390. o.
103. Nibelung-ének, 837. sor.
104. Lichtenberger, H.: i. m. 368., 375., 391., 400. o.; Uhland: Geschichte der Dichtung und Sage (Stuttgart, 1865.), 315. o.
105. Barthold, F. W.: Die Geschichte der Hansa (Lipcse, 1862.), III. k. 178. o.
106. Schultz, A.: i. m. 414. o.
107. Weinhold, K.: Die Deutschen Frauen in dem Mittelalter (Bécs, 1882.), II. k. 209. o.
108. Eicken, H.: Geschichte und System der mittelalterlichen Weltanschauung (Stuttgart, 1887.), 467. o.
109. Dulaure, J. A.: Paris et ses Monuments (Párizs, 1865.), 268. o.
110. Schultz, A.: i. m. 277. o.
111. Uo. 283. o. Vö. Janssen, J.: Geschichte des Deutschen Volkes Freiburg, 1892—1894.), VIII. k. 391. o.
112. Hérodotosz, IV. 104.
113. L. 366. szakasz.
114. L. 178. szakasz.
115. Lea, H. C.: Sacerdotal Celibacy (Id.. kiad.) 203. o. lábjegyzet.
116. JAI, XXIV. 119. o.
117. Lecky, W. E. H.: i. m. II. k. 348. o.
118. Maspero, G.: Peoples de l'Orient Classique (Párizs, 1899.), I. k. 736. o.
119. Plutarkhosz: Párhuzamos életrajzok (Romulus, 22.), 49. o.
120. Plutarkhosz: i. m. Lükurgosz—Numa. 63—120. o.
121. Tacitus: Annales, I. 10. Összes művei. Bp., 1970. (Egyetemi tankönyv.)

122. Plutarkhosz: Párhuzamos életrajzok (Cato). Id. kiad.
123. Valerius Maximus: Factorum et dictorum... VI. 3., 12.
124. Juvenalis: Szatírái, VI. szatíra 230. sor (Bp., 1964.).
125. Tertullianus: Apologia, 6.
126. Hieronymus (Szt. Jeromos): Epistulae 2.
127. Seneca: Epistulae 95. Vigasz az anyjának, 16.
128. Dill, S.: Roman Society from Nero to Marcus Aurelius (London, 1904.), 87. o.
129. Uo. 188. o.
130. Cook, K. R.: Fathers of Jesus: a Study of the Lineage of the Christian Doctrines and Traditions (London, 1886.), II. k. 142. o.
131. Grupp, G.: Kulturgeschichte der Römischen Kaiserzeit (München, 1903.), 113. o.
132. Heusler, A.: Deutsches Privatrecht (Lipcse, 1885.), II. k. 291. o.
133. Reichel, O. J.: Canon Law: I. Sacraments (London, 1896.), I. k. 343. o.
134. Wilutzky, P.: Mann und Weib, (Breslau, 1903.), 35. o.
135. JAI, XVIII. 288. o.
136. *Australian Association for the Advancement of Science, Fourth Meeting*, Hobart, Tasmania, 1892. jan. (Sydney, 1892.). 704. o.
137. Schomburgk, R.: Britisch Guiana in 1840—1844 (Lipcse, 1847.), I. k. 125., 164. o. — JAI, XXIV. 205. o.
138. Petermann's Mittheilungen, kieg. füzet, XXV. 9. o.
139. Holm, G.: Angmaglikerne (Koppenhága, 1887.), 52. o.; Nelson on the Eskimo (*Bureau of Ethnology*), XVIII. 1. rész, 292. o.
140. Schwaner, G. A. L. M.: Borneo. Id. kiad. I. k. 194. o.
141. Bijdragen... i. m. XXXV. 161. o., 165. o.; Wilken, G. A.: Volkenkunde van Nederlandsch India (Leiden, 1893.), 277. o.
142. Bühler, G.: The Laws of Mann (Oxford, 1886.), IX. 88. o., 93. o., 94. o.
143. Uo. 59. o., 171. o.

144. Jolly, J.: *Recht und Sitte der Indo-Aryer* (Strassburg, 1896.), 54. o., 88. o.
145. Jolly, J.: *Ueber die rechtliche Stellung der Frauen bei den alten Indern* (München, 1876.), 425. o.
146. Strange, W. T.: i. m. I. k. 38. o.
147. Gehring, H.: *Süd-Indien* (Gütersloh, 1899.), 78. o., 80. o.
148. Buhler, id. mü, IX. 90. o.
149. *Journal of the Society of Comparative Legislation*, VIII. 253. o.
150. Jolly, J.: *Recht und Sitte*... 54. o.
151. Madras Government Museum, II. 162. o.
152. Monier-Williams, M.: *Brahmanism and Hinduism* (New York, 1891.), 354. o.
153. *Politisch-Anthropologische Revue*, III. 711. o.
154. Winckler, H.: *Die Gesetze Hammurabis* (Lipscse, 1902.), 22. o.
155. Grimm, J. L. C.: *Deutsche Rechtsalterthümer* (Göttingen, 1854.), 436. o.
156. Furnival, F. J.: *Child-marriages, Divorces, etc.* (London, 1897.), XXVII, XXXIX, XI.
157. Hauri, J.: i. m. 131. o.
158. Lane, E. W.: id. mü, I. k. 268. o., 466. o.
159. JAI, X. 138. o.
160. Rubruck Wilhelms útleirása. Lásd: Napkelet felfedezése. Id. kiad. 130. o.
161. Kohler, Peiser: *Aus dem Babylonischen Rechtsleben*, II. k. 9. o.
162. Holtzmann, A.: i. m. I. k. 258. o.
163. Zimmer, H.: *Altindisches Leben* (Berlin, 1879.), 328—331. o.
164. Uo. 156. o., 161—164. o.
165. Jolly, J.: *Ueber die rechtliche Stellung*... Id. kiad. 448. o.
166. *Nineteenth Century*, XLV. 769. o.
167. Wilkins, W. J.: i. m. 391. o.
168. Uo. 365. o.
169. Monier-Williams, M.: i. m. 472. o.
170. JASB, VI. 119. o.

171. Vö. Mahábhárata 376. szakasz.
172. JASB, VI. 376. o.
173. Jolly, J.: Recht und Sitte... 61. o.
174. JAI, XII. 290. o.
175. Risle, H. M.: Census of India I. *Ethnographic Appendices* 1901. 74—75. o.
176. Keller, A. G.: Homeric Society (New York, 1902.), 227. o.
— Homérosz: Iliász, XXII., 477., V. 389.
177. Szicíliai Diodórosz: Bibliotheca Historica XII. 12.
178. Becker, W. A., — Hermann, K. F.: Charikles (Lipscse, 1854.), III. k. 289. o.
179. Lecky, W. E. H.: i. m. II. k. 316. o.
180. Friedländer, L.: i. m. I. k. 411. o.
181. Athenagorasz: Apologia. 28.; Apostolic Constitutions. (Apostoli határozatok), III. 2.
182. Lea, H. C.: i. m. 35. o.
183. Wellhausen, J.: i. m. 433. o. 455. o.
184. Jolly, J.: Les seconds mariages (Párizs, 1896.), 194. o.
185. Uo. 177. o.
186. Uo. 193. o.
187. Lea, W. E. H.: i. m. 283. o.
188. Jolly, J.: i. m. 193. o.
189. Tacitus: Germania, 19. (L. Összes művei. Id. kiad.)
190. Stammer, C.: Stellung der Frauen im alten Deutschen Recht (Berlin, 1877.), 37. o.
191. Henderson, E. F.: Translations of Select Documents of the Middle Ages. Dialogue of the Exchequer (London, 1892.), B. 2. XVIII.
192. Pike, L. O.: Crime in England (London, 1873—1876.), I. k. 428. o.
193. Jolly, J.: i. m. 202. o.
194. Jolly, J.: Recht und Sitte... 59. o.; Hopkins, E. W.: The Religions of India (Boston, 1895.), 541. o.; Kohler, J.: Zur Urgeschichte der Ehe (Stuttgart, 1897.), 28. o.
195. Hearn, L.: Japan. (New York, 1904.)